0.36 1914-ЖЫЛЫНДАГЫ ДҮЙНӨ СОГУШУНАН КЫРГЫЗГА КЕЛГЕН ООРДУК

Германия Россияга согуш ачыптыр деп элге коркунуч түшүп, не да болсо переселинге бир балакет болсо экен деп калды. Түрк согуш ачыптыр деген сөз угуп казак, дунган, өзбек, ногой, кыргыздын бай-манаптары анын жеңишин тиледи. Согуштан эки-үч айдан кийин Николай болуштарга буйрук чыгарып, ак эшикчи, кызыл чокторун жиберип, эл-журттан көбүнчө кедей-дыйкан, орто чарбадан согуш пайдасына назар (пожертвование) жыйып ала баштады. Бирин үчүн кылып, элден жыйып алганга машыккан иттей жойлоп көнүп калган бай-манап болуштар элден аёосуз салык алып турду.

Бай-манаптар өздөрү салык бербестен, өздөрүнүн ордуна кедейлерге төлөттү. Жыйылган акчаны бүт бербестен орто жерден алып пайдаланып да жатты. Салык, ылоо, союш мурункудай бетер күчөдү. Элден жүн байпак, тебетей, шым жыйылды. Бербеймин деп каршылык кылгандар болсо согуш болуп жатканда падышага каршылык кыласың деп, уруп-согуп айыбы менен алып турду. 1915-жылы жакшы айгыр, ат, бээ чогултула баштады. Бул айтылгандарды кедей, кембагалдарга салды. Манап, бий, болуштардын зулумдугуна чыдай албай, бир далай болуштагы кедейлер, орто чарба дыйкандар бай, манап, болуштарга каршы чыгып, колунан өкмөтүн алмакка күрөштү. Маселен, атаке элиндеги кара чарба дыйкандар канчалык уруш-талаш кылып, бай-манап, болуш менен күрөшүп, акыры аларды жыгып, 1916-жылдын башында өкмөттү өз колдоруна алды. Ушул күрөштө төмөнкү таптар намысын талашып, жандан кечип, өлүмгө башын байлагандыктан жана кедей орто чарбанын укук-намысын тигил зулумдарга Карагоодо эки шайлаган. Калган старшиндик, элүү башылык, бийлик манаптарды орто чарбага алып берген.

1916-жылдын көктөмүндө согушка жиберүү үчүн эл-журттан таза ак үйлөр, кап, кийиз, аркан, ат жабуу, жем баштыктар жыйылып, булардын көбү кедей, кара чарбанын мойнуна түшкөн. Бул чогултуу 1916-жылкы кыргыздын көтөрүлүшүнө чейин созулду. Мынчалык оор эзилишке чыдай албай, баш тарткан кедейди бай, манап, болуштар уруп-согуп, айып алып турду. Катын-баласына бир үзүм нан таап бере албай, бардык нерсе кымбаттап турган чакта малайлыкка жалданып, көпчүлүк кедей кыйын шартта калган убакта окшошконго мушташкан дегендей, 1916-жылдын июль айынын башында согушка жумушчу күчүн бергиле деген буйрук келип жетти.

0.37 1916-ЖЫЛЫНДАГЫ КЫРГЫЗ КӨТӨРҮЛҮШҮ

1916-жылындагы кыргыздын көтөрүлүш чыгарган себебин текшергенде жеке гана солдат жана рабочу алат деген буйрук болбостон, анын себеби терең болуп, эзели узактан башталып, оруска карагандан бери падыша өкмөтүнө, колонизаторлоруна кара ниетте болуп келе жаткандыгы көрүнөт, ошол себептен падыша өкмөтүнүн кыргызды багынткандан баштап, кыса келгендик теринин чоркун-чоркун жерлеринен кыскача маалумат беремин:

Биринчиден, бугу кыргызынын (оруска) карап кеткенине башка кыргыздар нааразы болгон. Алматыдан орус аскерин чакырып келип, Байтиктин Бишкектеги өзбек менен солтону караткандыгына оруска карабайт элек деп нааразы болуп калган солто дагы көп болгон. Маселен, жайылдан Ажынын уулу Маймыл, муну Олуя Атадан улук Биденский чыгын келип кармап барып өлтүргөн. Бугу, саяктын султаны Зарыпбек 25 орусту» аскери менен келип, сарбагышты чаптыргандыгына урук туугандык байланышын үзүп, алсыздандырып, бир урукту ала кылын, бет алдынан бой сундурууга туткан падышалык саясатына араздыкта жүргөн сарбагыш кыргызынын көпчүлүк кедей чарбалары намыстанып калган. Үмөтаалы Ормон уулунун Кытайга качууга түрткүсүнүн бири ушул болгон. Үмөтаалынын оруска карабайм деп качкан экинчи бир себеби — тынай оруска мурун карап, жакын болуп, эсенкул

сарбагышынын эски жери Чоң Кемин, Кичи Кемин, Чүйдөн сыртка айдагандыгы болгон. 1867-жылы биринчи шайлоо башталып, эл-журт эсеп дептерге түшүп, бий, болуш, манаптын күнү туулуп, чыгым көбөйүп, бир жерден экинчи жерге эрки менен көчүп кете албастан манапка баштагыдан бетер кул, күң катарында бекилип байланган. Эгерде бирөө качып көчүп кетсе, аны кайтадан эрксиз айдатып алып, сен качкандагы чыгым деп, мал-мүлкүн талап алган. Колун, мал- мүлкүн айдап алып тентитип жиберген. Мындай зулумдукка падыша өкмөтү биринчи жардамчы болгондугу үчүн көп начар бечаралар, букаралар падыша өкмөтүнө абдан нааразы боло келген.

Токмоктун уезди 1866-жылында күзүндө сарбагыш кыргызынын биринчи баатыры Төрөгелди Абайылда уулун Токмокко чакырып келип, эч күнөөсүз урганда бүткүл арка кыргызы жана манаптын таасирин-де жүргөн кедей, кара чарбалар намыстанып катуу кайгырып-кейиген. Орус бизди журт кылбайт экен деп, санаада калган көп болгон. Орустан таяк жедим деп, мындан соң Төрөгелди мурункудай элди көп аралабай калып үйдөн кеп чыкпай жүрүп 1869-жылында өлгөн.

0.38 БУГУ КЫРГЫЗЫНЫН КОЛОНИЗАТОРДОН МИЗИНИН КАЙТКАНЫ

Ысык Көлдө турган “бугу-саяктын биринчи баатыры Балбай болуп, Николай өкмөтү Балбайдын оруска каршы пейилде экенин билип, Балбайга өтө каршы болгон. Муну өлтүргөндөн кийин дагы журт нааразы болуп калган. Балбай, Мамыр, Маймыл, Адилди өлтүргөндүгү үчүн эл колонизаторго кек сактап калган. Ак Эшенди таап бербесең кыйык-таймын деп Шабданды кыскандыгы дагы оорлук келтирип, кектеп калган. Балбайды өлтүргөн үчүн падыша өкмөтү алдап иш кылат экен деп Күчүк Зарпбек уулу жүз түтүн менен Турпанга качкан. Бала уругунан Шадыкан Солтоной уулу болуш болгон үчүн качкан элди токтотуп алып кел деп улуктар буюрганда Шадыкан барып качкан эл менен коштошуп, кайта келип жетпей калдым деп жооп берген. Балбайды өлтүргөн тууралу Солтобайдын айтканы: «Орус менен ойно-соң өлбөймүн Деп ойлобо» жана мурунку улутчул кыргыздар: «Орус менен жолдош болсоң, балта-бычагың жаныңда жүрсүн» деген.

0. 38.1 Ферганалык кыргыздын колонизатордон мизи кайтканы

Мамыр Мергенбай колонизаторлор 1881-жылында Анжианда дарга тарткан үчүн кедей чарбалар кек алып калган. 1881—82-жылдарда күзүндө (жылкы жылы) Текестеги арык тукуму менен саяк көчүп келгенде аларды аягы Тору Айгыр, башы Байсорунга орнотуп, ал жердеги сарбагышты эриксиз Кочкорго айдаганда бизге колонизатор жакшылык кылбайт экен деп кекте калган. Шибирге айдоо деген сөз жапайы жүргөн кыргызга өлүм, чоң азап катарында көрүнгөн. Өз ара тараптык аразды себеби менен көп киши ак жеринен Шиберге айдалган, өлтүрүлгөн. 1885—87-жылы Балбак Байтерек уулунун (залым өкмөттүн тилектеши — манап) кастыгы боюнча айдалгандар: Султан, Көбөй, Табыш болгон.

Султан менен Көбөйдү айдап бара жатканда кишени менен сууга түшө качса, чулу көпүрөсүндө солдаттар атып өлтүргөн. Табыш Капалга айдалып барып өлгөн. Бул үчүн дагы эл наразы болгон. Адигине кыргызынын каны саналган Курманжан датканын Камчыбек деген баласын өкмөт дарга тартканда Фергана кыргызы өкмөткө ичи карарып калып, Курманжан өзү кайгы-күйүттөн бир аз акылынан азган. Анжиандагы бир маңги эшендин салган бузугу үчүн арка кыргызын талагандыгы жана переселиндин келип, кедей-дыйканды жерин бүт алгандыгы көкүрөктөн кетпеген дарт болгон. Ичи кектүү болуп жүргөн кедей-дыйкан орто чарбаларга июль айында кыргыз-дан солдат жана рабочу алат деген кабар тарады. Бул кабар кыргыз, казакка зор кайгы болду. Малыбызды, мүлкүбүздү, жакшы атыбызды согушка алса жана боз бала менен 40 жашка чейинки эркегибизди солдаттыкка алса, кемпир-чал өз тиричилигине карабастан, согушка керектүү кызматты кылса, жакшы

жерибизди переселендерге алып берген үчүн бизде эгин жок болсо, жаш бала-чакабыз кырылат экен деп акылдан ажырап, эс ооду, Ата-баланын, ини-аганын сөзүн укпас, тилин албас, мал түгүл чымын жок кайгыда болуп жандарынан чындап үмүт үздү, бир биринин сөзүн укпастан дем болуп, онтобой ооруу болду. Солдатка, жумушчуга барбайбыз дегендери болсо, Каракол, Токмок, Пишпек, Аксуу улуктары набактыга каматтырды. Мындай зулумдук ашып кеткенден кыргыздын көбүнүн пейли бузук чыгаруу пикирине келди. Жакшы жерлер колонизаторлордун пайдасына өтүп, соода жагынан пайдадан калган бай-манаптар жана мурун-кудай кедей чарбаларды жеке эс албай калгандыктан, күйүнүчтө жүргөн үчүн бузук чыгарууга булар да пейилдүү эле. Жакшы жерлерге калабыз, акыр пайда-сына өтүп, соода жагынан пайдаларына калганга ичтери күйүп жүргөндүктөн ар тараптан кедей-дыйкан орто чарбалардын бузук чыгарына көзү жетип, бай-манаптар жана өкүм жагынан кысталып бара жаткан үчүн Орусия колонизатору түшүнө баштап, кыргыздын манаптары мурункудай кедей жана дыйкандарды эрки менен да албагандыктан көбү ичте жүргөндүктөн, бузук чыгарууга абдан пейли ооду. Көбүнчө дыйкан, кедей, орто чарбалардан кызматка алынмак болгон 17 менен 40тын аралыгындагы топтошуп, ар кайсы жерге жашырын жыйын кылып, уруш салабыз деп найза, айбалта, чолубаш жана башка жабдыктарды усталарга жасатты. Бай-манап, болуштар балдарын, жакын туугандарын солдатка жибербес акылын куруп, мийзам издеп, учасковой ойузга пара берип, акылдашып алып калып, алардын ордуна кедейлерди жиберүүгө даярданды, Мындай аракетин кедейлер. билген соң бай-манап болуштарга нааразы болду. Бай-манап, болуштар майданга өз балдарын жибербестен мындай өкмөт жумушуна калтырууга киришти. «Кимдин айгырына ким кайгырат» дегендей өз балдарын, тууган-дары мында кала турган болгондон кийин бай-манап- тардын көбү көтөрүлүш чыгарууга ыктыяр болбоду. Элдин пикирин билемин деп сарбагыш атаке манап-тарынын Исамудин Шабдан улуу Нарынга жашырын Бугубай деген жигитин жиберип» Касымаалыдан кабар алды. Атбашы, Нарындын Николайга каршы чык-пастан, көтөрүл үкө каршы болгондор: Казы Чоко уулу Калпа, Келдибек уулу Эсенгул, Абдырайын Чой-бек, Султангазы Келдибек, Касымбек Бапайы, Түрк-мен Зарпбек, Кудайбергендер болду. Булар Николайдын аскерине кошулуп, кедей-дыйканды талап, аскерге союш берип, мисалы, Көк Артты ашып келе жаткан аскерге Калпа Келдибек уулу үй тигип, улоо ат байлап турган. Нарындын көтөрүлүшкө дили менен кошулган Касымаалы Мамбет уулу, Чолук, Кудайберген, Атабек, Сарбагыш молдо жана бүткүл ажы эли.

0.39 КӨТӨРҮЛҮШТҮН ДОЛБООРУ

Алматы казагы түн жак кыргыздары солдат бербеске бекип жүргөндө муну угуп калган ар кайсы уезд, приставдар өз элдеринен болуш, манап-байларын чакырып алып, кээ бирин набакка салып, кээ бирин калаадан чыкпайсыңар деп кысып турган. «Солдат бербеске чараңар жок, силерден кызматчы алганы падыша силерди катарга кошуп, чоң ырасым кылгандыгы мунусун да жакшылап билүүңөр керек», — деген. Пишпектинуезди болуштарды, көбүнчө атактуу манаптарды июль айында Пишпекке чакырып алып, «кызматчы бересиңер» дегенде, улукка беребиз деп өздөрү жашырын кеңешкен. Кеңештин башында Канат, Исамуддиндер болгон экен. Кеңештеги болгон иш: «Алматыда аскер арбын, чоң шаар, орустун кайнаган жери, жандыралы жана башка улуктары көп. Ошондуктан биринчиде алматылык казактан бузук чыгартып, ушул замат Пишпек, Токмок, Нарын, Каракол кыргыздары көтөрүлүп, Токмок, Каракол кыргыздары Алматы казактары менен байланышып, Каракол, Көлдөгү орус кыштагы менен Токмокко жана анын айланасындагы орус кыштактарын таламак. Казактан Жаркент уездине киши жиберип, Капал Лепсиге келип, казактарың Николайга каршы чыгармак Нарын кыргыздары Нарынды талап, Фергана жолу тосуп, андагы кыргызды Николайга каршы чыгармак. Кочкор, Жумгал, Түйдөгү кыргыздар Токмок, Пишпек калааларын курчап, Олуя Ата жолун тосуп, Таластагы казак-кыргызды өздөрүнө кошуп,

Ташкен жолун тосмок. Башка оруска тийбестен, жалаң аскер менен согушмак. Шашып, кыйналган убакта элди сыртка чыгарып, колго түшүрүп, Боом капчыгайынан тосуп, мунун эки жагынан кырча чубалып кеткен бүткүл Ала Тоодогу белдерди алып жатмак. Ылажы болсо орусту Түркестандан сүрмөк. Жерин алган үчүн переселинди кыргыздар талай баштады. Таластагы кыргыздан бузук чыкпастан, бузук чыгаруучуларга тилектеш болду. Солтодон эки жерден бузук чыкты. Анжиан-Алай кыргызы тынч болду. Каракол дунганы менен сарт калмак бузукка аралашты. Алматы казагынан мелектик жана жаркенттик көтөрүлсө да аны тезинен басты. Казакта чапырашты казактар Чийен менен Бордекени эки-үч күн таласа да аларды басып, баш кишилерин Алматыдагы түрмөгө салды. Булардын ичиндеги кандыкка шайлаган Ачакей уулу Бек-болотту дарга тартты. Карматпай жүрүп чатырашты казагынан Туулах 60-70 түтүнү менен кыргызча кошулуп, Турпанга качып барып 1917-жылкы өзгөрүштөн кийин кайта келди. Казактар тез эле басылып калгандыктан, кыргыздын көтөрүлгөндөрү өз жандарын коргоп калды. Дунган, өзбек, уйгур катышпастан, Николайдын жардамында болуп калды.

Солдат алат кабары кыргызга угулган соң бузук кайдан чыгар экен деп аган кошулмакка кулагын түрүп, тилеги бузулууда турду, Ташкенттеги өзбек солдат бербес болуптур деген кабар тарады. Сырдария, Ферганадагы өзбектер дагы ошондой деди. Самаркант областы менен Жызак уездиндеги кыргыз, өзбектер уруш чыгарыптыр деген имиш-имиш болду. Июль айынын аягында теке түрк бузук чыгарыптыр деген кабар чыкты.

0.40 КӨТӨРҮЛҮШТҮН БАШТАЛГАНЫ

1-августта Алма-Атага барган базарчы сарбагыш элине айтып келди: Кызыл Бөрк жана Жаркент уездиндеги казак бузулду. Алма Атадагы аскер калаадан ат жыйып, жүрүп кетти. Мен жашынып жатып, качып чыктым деп. Муну угуп атеке сарбагыш эли аныгы угулар деп ат-тонун, жарак- жабдыгын камдап турган-да Алма Ата дуванындагы чапырашты казагынан, мурзабек уругунан Абды Ажы деген 5-августта кечинде Коңур жайлоосунда жаткан атаке эли Боронбай Сазан уулуна кабар берген. «Алма-Аталык казак-орус кыштактарын талап алдык, эртең Узун Агач, талоон коюп Кашкеленге, андан Алма Атага барабыз», — деген.

0.41 ЧҮЙ БОЮНДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШ

Абды Ажынын сөзүн уккан соң, Коңурда жаткан атеке эли, жетиген, кыпчактар жана эстебестин айылындагы кедейлер-дыйкандар Самсоновка казак-орус-тарынын жайлоодо жаткан малын түн боюнча талап алып, бирин-серин жүргөн малай орустарды өлтүрүп, Кичи Кеминдеги элге кабар берген.

6»августта эртең менен Кичи Кеминдеги кедейлерден Болоткан баштык болуп, ар кайсы бал челекчи орустарды өлтүрүп, малын-үйүн талап, талкалаган. Самсоновкага келе жаткан жыйырма- отуз чамалуу жабдыктуу жай орустарды кыргыз кайтадан Самсоновка кыштагына айдап кирген. Каройдогу Васильев партиясынын Алышчы орустарынан, Самсоновканы бет ала арабачан качып келе жаткан орустардан кыргыздар бир орусту найза менен сайып жарадар кылганда орустар көп нерсесин арабадан таштап, жеңилденип качып, атыша-атыша Самсоновкага кирип кеткен. Ушул күнү сарбагыш элинин абыла уругуна дыйкан-кедейлер Желаргы менен Тайгак бекеттери, жана кара жол менен Бишкекке карап айдап бара жаткан казыналык көп (60-70) аттарды талап алга 6-августта Жунуш Сасыке уулу Кичи Кеминди түн боюнча талап, бал челегин кыйратып, кемпир-чал, жаш балдарын өлтүрүп, кээ бир кыз-келиндерди өл. түрбөстөн пленге алды деп айтты.

Чоң Кеминдеги кишилердин айтканы-берген кабары: кыштакка тийбестен, чекене орустардын тамдарын Араззоот, Кардоонду талкалап, катын, жаш балдарын өлтүрүп, кээ бирлерин пленге алды деди, жана чөп чаап, мал багып жүргөн орустарды кары-жашына

карабастан өлтүрдү деди.

7-августта атаке сарбагыш эли Чоң Кеминдеги орустан малын талап алып, тоодо жана талаада жүргөн бирин-серин, мал баккан эгинчи батырак орустарды өлтүргөн. Жол Булактагы Кардоон менен Аразоот тун калганын талап алган. Мен ушул күнү мойнумдагы Николайдын знагын үзүп ыргытып жиберип, жанымдагы печатын таштап жана концеляр кагаздарын сууга салып, кедей-дыйкан, букарага кошулуп, көтөрүлүшкө кошулдум. Бирок пристав аскери менен келип, Жел Арык, Бөрүбайдагы көтөрүлгөн кыргызды кубалаптыр, эми Чоң Кеминге келип, бузукту басат экен деген сөздү угуп, кокустан келип калса билдирбегеним үчүн мени аттырып жиберет экен деп заявление жазып, Баялы деген жигитти жибердим. Ал кайтадан келбеди. Аны Ак Бекет, быстровкалык крестьяндар тарабынан өлтүрүлгөнү кийин маалим болду. Карыган киши жиберели десек, мени эмне кылмак эле деп кайраттанып, болбостонжүрүп кетти. Билдирүүмө себеп болгон ахвалдар төмөнкү:

1) Казактан көтөрүлүш чыкты. Кабар угулар замат кыргыздар орустардын катын-кыз, жаш баласына, кедей, абышка, кемпир, малчыларына ырайым кылбастан өлтүрө баштады. Кедейлерин дагы өлтүрдү-Биздин урушарыбыз кыз-катын, жаш бала, абышка кемпир, кедей эмес десем, сен оруска боору ооруйсуң, өзүн, чокундук оруссуң деп мени өлтүрмөкчү, урмакчы болду дагы, ырайымсыздыгын андан бетер күчөттү. Приставка билдирилди деген сөздү эл угуп, кемпир, чал, катын-кызды, жаш балдарды, кедейлерди өлтүрүүдөн тыйылар бекен деп кыялыма келди.

2) Узун кулак кабардан казак басылып калыптыр деген кабар болду. Эгерде басылганы ырас болсо, балким кыргыз да басылып калса, көтөрүлүш жөнүндө эмне үчүн кабар бербедиң, деп мени атып жиберет ко деген ой мага келди.

3) Көтөрүлүш болгон чакта Исамудин Шабдан уулу Пишкекте болгон үчүн анын Чоң Кеминдеги агайындары эгерде бузукту биз чыгарып коюп, кокустан Исамудин келбей. калса (Исамудин 9- августта келген) аны улук өлтүрөт деп ойлоп, Чоң Кеминдеги сарбагыш эли Исамудин келгенче кыштакка талоон койбостон токтоп турган. Бул окуя мага чоң коркунуч болду.

4) Бүтүн кыргыздын көпчүлүгү көтөрүлүшкө катыштыбы, жокпу, бизге билинбеди. Ал себептен, эгерде биз эл алды болуп бузук чыгарган болсок, кокустан журт текши көтөрүлбөй калса 4050 түтүн аюке уругун атаке сарбагыш эли улукка көрсөтүп, баарыбызды кырдырат деп айыл арасынан ыргылжың сөздөр чыкты. Көтөрүлүш чыгаргандар мурункудай катын-кыз, жаш бала, кемпир-чалды, мал баккан малайды аябастан өлтүрдү. Бай-манаптар сулуу кыз келинди пленге алды.

Мен бул жерде дагы жана Кытайга барганда дагы плендердин спискасын бүткүл атеке сарбагыштан жыйып жүрүп, Кытайдан кайта келгенде 1917-жылы Октябрь айында Кытайдан баш жыюу комиссиясынан башчы комиссар Тынысбаевге колмо-кол тапшырдым. 7—8-августта Желпилдекте турган сарбагыш элинин дыйкан-кедейлери, тынай элиндеги кембагалдар баш кошуп, Талды Булак (Орловка) кыштагын талаган. Ушул күнү Токмок приставы Байгулов келип, кашын-да жыйырма солдаты бар Бөрүбайдагы Малай Кебентай уулу баштык кылган кембагалдар менен атышып, кыргыз качып кетип, тоого чыгып баруу кыйын болуп, Байгулов кечке жакын Самсоновкага кеткен. Токмоктогу орустар калаадагы кыргызды өлтүрө баштаган. Ушул күнү атаке сарбагыштан 400 киши Самсоновканы камап турганда Ысмайыл Далбай уулуна тийген. 9- августта атаке сарбагыш эли шашкеде Шабдандын мечитине чогулуп, кеңеш кылып, ак боз бээ союп, Мөкүш Шабдан уулун хан көтөргөн. Мен бул кеңеште болбодум.

Эл орусту каптап келе жатканда саат бир чамасын-Чоң Кеминдин суусундагы Ново-Россейский кыш тагынын көпүрөсүнө жеттим. Мөкүштү кан көтөргөн соң токтоткон кеңеш: ар кайсы айылдагы аскерликке чогулган кишилерге (жигитке) өз айлындагы кайраттуу кишилер башчы болсун, тамагына талкан, нан, сүзмө, курут алсын. Конгон жеринде талоондон түш-көн малдан союп жесин деп сөздү токтотуп, жалпы баары атка минип, туу кармашып, Ысмайыл ажы баштаган молдолор болуп Теңир колдосун деп түш ченде Чоң Кемин кыштагына көпүрө жагынан миң чамалуу киши чабуул койду. Дүкөнчү орус жигит Соловянов (атасы ушул сапар кыргыздан өлгөн) алдыбыздан чыгып, «биз урушпайбыз» дегенде көптүн ай-туу боюнча Кемел Шабдан уулу жана мен төмөнкүдөй кат жаздык: «Эгерде жабдыгыңыздарды берсеңиздер аман-эсен узатып жиберебиз, эки сааттан калбастан жообун бергиле», — деп Кемел Шабдан уулу. Белек Солтоной уулу кол койгон, Бул орус кеткен соң журт мындайча кеңеш кылды: эгерде жабдыгын берсе, түтүнгө бир араба, бир аты менен аман-эсен Ак Бекетке чейин узатып коймокко, узатып барууга милдетти Кемел менен Белектин мойнуна такты.

Эки саатта жооп келбеди жана да бир аз күтүп турду. Орус жактан киши көрүнбөгөн соң, жооп бербес болгон экен деп чабуул койду, Калмырза деген өзбектин дүкөнүнө барып чогулуп, орустар алдын араба менен тосуп алган, каптаган кыргыздын алдынан качырып барган кедей Төлөмүшкө ок тийип эки күндөн соң өлдү. Болсун жана Бөтөй деген катындар баш болуп, 10 чакты катын «жаныңарды аябай жакшы урушкула», деп кыштактын жанына келип турду. Көтөрүлүш жасаган кыргыздардын бети ачык болуп, орустар катын-баласы менен камалып жатып, мылтыктап турду. Кыргыздын көбү үйлөрдү талап, нерселерин алып, чиркөө менен тамдарын өрттөдү. Бакчага, короого жашынып калган катын-кыз баланы талап, аларды өлтүрдү. Ушул күнү кыргыздын колуна түшкөн бир катын, эки кызды (узун мурут дүкөнчүнүн катын-кыздары) мен сурап алып, айылыма эки күн багып, аман-эсен түн ичинде кыштагына жиберттим. Колго түшкөн катын-кыз баланын кээ бирлерин өлтүрдү. Кеминдин кыштагында өрт күйүп жатканда Кичи Кеминден Акмат Сасык уулу келип, Кичи Кеминдик орусту талап, билгенин кылып жатат. Бирок, казак бүткүл баш кишилерин карматып, уруша албас-тан качты. Жана тынчып калды деди. Мен кабар айтканы келдим эле, атаке сарбагыш элине бүт айттым деди. Муну уккан соң кеңешип, Алматы казагынан бизге жардам болбойт экен. Жол ачык болуп, бизге Алматыдан аскер келе берет экен деп, бел-белди тосмокко 200 чамалуу жигитти жибердик. Атаке сарбагыштагы жабдыкты эсептесек, он чакты бардаңке, беш-он колго октогон октору болуп, ар кайсы жерде чачкында болгон. 10-августта Чоң Кемин кыштагын тегеректеп тургула деп, 200 чамалуу жигит таштап, кедей-дыйкандар алардын ичинен Мөкүш болуп, 300 жигит Самсоновкага кетти. Мен барбастан, кечинде айылды тоонун бек жерине кондурмакка. Көк Ойрокко көчтүм. 9—10-августта Пишпек уезди Рамшиевич 40 чамалуу солдат жана Кара Булак казагынан Касен башчы 50-60 киши келип, Самсоновканын күн батышынан атаке эли менен атышып турганда аларды каптап калган 60-70 кедейдин туура арыкка туюк талып калганда кыргыздан беш киши өлгөн. Ичинде Жетиген дегендин баласы болгон. Кедейлерди Болоткан жетип, найза менен Рамшеевичти саярда айна ок тийип, жөө калып, солдаттар кылычтап өлтүрүп кеткен. Өздөрү Рамшеевичти коргоп, Самсоновкага жөнөгөн. 11-августта Самсоновканын жанында Рамшеевич Байкулов, казак-орустар жана солдат полициялар болуп 100 чамалуу киши менен Мөкүш баш-тап, 500чө киши атаке сарбагыш эли (бир эсепте 600 киши) беттешип, кыргызда мылтык жок болуп, айбалта, чолу баш, найза менен качырганда аюке уругунун кедейи Бөкөй Курманкожо уулу жана башкаларынан 2-3 киши өлгөн. Бир нече киши жарадар болгон. Окко чыдай албастан, «кыргыз Боролдойду көздөп кеткен. Мөкүш Кичи Кеминге ашып түшкөн күнү жол менен Боролдойду бет алып бара-жатканда казак-орустар жолдун боюндагы бактуу дувалды тешип алып көрүнбөй туруп, элди аткылаганда окко чыдай албай дувалдагы орусту

качыра албай, талаага качкан. Мөкүш жана туу алган киши качпастан, бастырып жүрүп олтурган. Туунун бетине нечен ок тийип, канчалык жерин тешкен.

0.42 КАЗАК-ОРУСТУН КӨК ЖОНДО ЖЕҢИЛГЕНИ

Мен жана агайыным 50 түтүн чамалуу жоо арасында турмак үчүн Көк Ойрокко 10-августта көчүп, 11-августта кайтадан келе жатсак Карагайлуу Булактын ички далаасындагы элге кабар бермекке алдыбыздан Ыбрайым Мөкүштүн жигити чаап келип: «Ыбрайым Көтмалдыдан көп мылтык, ок түшүрдү, аскер бөлүп алды», — деди. Муну уккан соң, кубанып, катуулай жүрүп Үч Булактын оозунда калган үйүнө келип конуп, тамак бышырып жеп, эртесинде аттанып, Кашка Жолдун күн батыш бетине келип 30 чамалуу киши карап турсак, эл быт-чыт болуш Чоң Кеминди бет алып көчүп калган экен. Төмөндө түшүп келгенибизде, алдыбыздан атаке элинин калың көчү жолукту Андан өтүп, Кичи Кемиңдин далаасына келип, Кийик Сарыга жакындаганда Самсоновка казак-орусунан талап алган миң койду айдап бара жаткан Оторбай Кудайменде уулу жолукту дагы айтты; «Аскер көбүрөөк келип шашып көчүп калдык, төмөндөп барба, оруска капталып каласың», — дегенде Көк Жонго чыгалы деп Кийиксарынын күн батыш жакы каптал жолго түшүп, кырчага чыкканыбызда жылга-жылга менен качып Көк-Жонду бет алыс калган экен.. Ойдогу талаада кандуу арыктын орто коолорун, аскердин келе жатканын көрдүм, төшкө жакын жерде 2 жан-тайдан Жанек, Ыбрайым, Абдылда келе жатыптыр. Анда-санда кайрылып кубалап келе жаткан казак-орустарды аткылап келе жаткан экен. Бизге жете келди. Бир аздан соң бир жүз чамалуу атчан аскер Үч Эмчектин Кичи Кемин жакы бийик капталга келгенде баары аттан түшүп, аттарын жетелеп басты. Атчаны 3-4 киши болду. Булардын жөөлөп кечигип калганы-нан биз пайдаланып, мурун жонго- чыктык. Эгерде казак-орус тезирээк жүрсө эң алдыда биз ченде 300 чамалуу кишини колго түшүрөт эле. Биз Кашка Жолдун үстү, бийик чокучанын Жол Булак жакы бетине барганыбызда бир чакырым жерден казак-орустарды аткылап жакыныраак жеттик. Бир киши өлдү. Жантай деген кедейдин атына ок тийип калды эле Жума качкын уулу учкаштыра качты. Султан Далбек уулу «кайта качырбасак кырылабыз» деп бура тартып бакырып турганда ок тийип жаралуу болуп качты.

Байсал Кедей уулуна ок тийип өлдү. 200 чамалуу киши элек, бири-бирибизге карабастан качтык. Көбүнүн аты жүралбай жетелеп калды. Менин атым семизден жүрбөй калганда таштап жөө качууга жоор атымды кыя албай артта калганымда агабыздын баласы кайрылып келип алдына мингизди. Атымды коштой качтык. Алдыбызда көчүп бара жаткан эл көчүн таштап, көбү катын-баласына карабай качкан экен. Бир жаш келин жөө калыптыр. «Мени ала кеткиле» деп жалынганда Алике Алымбек уулу учкаштыра качты. Биз Кашка Жолдун белине барганда баякы ордо чокудан казак-орус ашып чыкты, Бир далай кечигип калды эле, бизди кууп келе жатканда көчкөн көчкө капталып, жетиген Абыл 16-17 катын-бала, кыз-келин өлүп, ошол жерге буйдалып калган экен. Биз Кашка Жолдун белине 40-50 киши ан-дан-мындан кошулуп турганда казак-орустар түз өң жер болгон үчүң кылычын сууруп ала аткылады. Эл-дин көбү жондой жана Чоң-Кеминдин талаасын карай түшө качты. Мен дагы талааны көздөй качтым. Казак-орус Кашка Жолдун белине жакындап келгенде сарбагыш элинин жантай уругунан (калмак), эки ыстарчын элден 70 чамалуу кедейлер найза менен качырганда 2 киши өлүп, бир нече киши жана аттар жаралуу болгон; казак-орустар түшө калып жапырт мылтыктаганда чыдай албастан качкан, Ушул чакта Кичи Кеминдин Кашка Жол жакы бетине оодарылып кеткен Ыбрайым Төлө уулу элдин тоо тоодо качып бара жатканын жана Көк Жондо каптап келе жаткан казак-орустарды көрүп, кайта тезинен келип, казак-орустар Кашка Жолдун белине жакын калганда алардан мурун келип, Чоң Кемин жакы жолдун күн батыш жакы бийик дөбөдө жашынып туруп калган, Казак-орустар кашаттын башына чыгып, Кашка Жолдун белине жакын алдыңкы коого кирээрде Ыбрайымдын баласы Ажымүдүн жана эки жакын иниси атканда 2-3 казак орус аттан кулаган. Казак орустар жапырт аттан түшүп

атышкан. Атыш түштө башталган, Кашка Жол менен төмөнкү чатта бир жолдошум менен качып бара жатсам, кайрылып караганда белден кыргыздар тосуп атып калсаң экен. Ошол кезде: «Ыбрайым атышып орусту токтотту», — деп бир. Жигит чаап келди. Жолдошум менен кайтадан кайтып бара жатсам Кашка Жолдун Жолбулак жакы кырчадан 30 чамалуу казак-орус кылычтарын сууруп ала Чоң Кеминди көздөй чаап калды. Алдынан үч кыргыз чү коюп келип, кыраңчадагы майда кой ташка жашынып туруп окту төгүп жибергенде казак-орустардын кайта качканын көрдүм. Келсем 5-6 казак орус 4 ат жыгылган экен. Октор баарынын башына тийген. Атышкан уч киши: Нурдин Искендеров, Жакып Боромбаев жана Абдыракман Надырбеков деген, барысында жаңы бардеңке болгон. Жаңы мылтыкты кайдан алдыңар — десем: «Ыбрайым түшүргөн бардеңке эмеспи», — деди. Алардан өтө Кашка Жолдун белине келсем кырк чамалуу бардеңкечен жигиттер далдага жашынып казак-орусту аткылап жаткан экен. Ыбрайым кара топучан ак бешмантын шымданып 40 кишиге ок таратып берип мындай ат, андай ат деп атчан бастырып турган экен. Ок аткан жигиттердин артынан аттарын кармап, жөө түшүп турган элдин болжолу 360 чамалуу киши, эки жактын атышы күн батарда токтолду. Ушул кезде карыган чал Кара уста Чоро уулу «жоо качты» деп дөбөдөн кайта кыйкырып келди. Чуу коюп келсек казак-орус качкан экен. Бир нече өлүк калыптыр. Атышкан жери орулбаган бийик арпа экен. Барыда уйпаланып кызыл ала болуп кеткен экен. Арпаны аралап жүрсөк жарадар болуп чени бар бала төрө жаткан экен, наган менен атаарда наганды жулуп алып, өзүн өлтүрдү. Наганды Ыбрайым Төлө уулу алды. Кылычты Байаке Шадыкан уулу алды. Жанын аңтарсак бир кагаз чыкты, окуп көрсөк жандаралы[1] Вольбаумдун колу коюлган буйрук экен.

Сөзү бул: «Көтөрүлүш чыгарган кыргызды, көбүнчө атаке сарбагыш элине шапкат[2] кылбагыла» деген, «Восставшим киргизам — особенности атаке-сарбагишевцам лошади не давать»[3].

Күн батканда эл чогуусу менен Жолбулактын белине жакын жердеги таш башатка келип конду, сүзмө курут, бышырган эт жеп жерге жатышты. Күң ачык болду. Ушул күнү Көк Жондо уруш болордон мурун Самсоновкадан Кичи Кеминди бет алып келе жаткан алты казак орусту атаке элинин кедейлери атышып, кайта Самсоновкага кубалаган. Жолбулакты бет алган отузчалык аскери Жолбулактын Боролдой жакы оозунан элди таратып, көбү качып Кеминге түшүп, артынан Мөкүн менен Малай атышып, бир аз токтотуп анан качкан. Аскер Жолбулак ашып, оозуна жакындаганда алдынан Ысамүдүн чаап келип, ташка жашынып туруп атышкан; ок тийип бир кедей өлгөн Аскер Жолбулактын оозуңдагы коргонго кирип, тешип алып атышкан. Буларды түн боюнча камап, атышы көбүн өлтүргөн. Азы качып кутулган. Ошондо колго түшкөн бир аскерди өлтүрбөй Кемел Шабданов багып туруп, кийин качарда аман-эсен өз атын берип жиберген.

0.43 ЫБРАЙЫМДЫН МЫЛТЫК КӨТӨРҮЛҮШ

Бай-манаптын балдарын мында калтырып, анын ордуна кедей балдарын жиберишке уезд жана башка улуктар менен кеңешмекке кеткен Ысамүдүн Шабдан уулу, атаке-сарбагыш элдери бузук салыптыр деген кабарды Пишкектен угуп чыкканы жатканда 8-9-августта Пишкектен жөнөткөн кызыл жылкы байлаган казыналык арабадагы жана алып бара жаткан 7-8 солдаттын жокторун көрүп, элден «бул эмне» деп сураса «ок-дары экен, Караколго барат» деген. Ысамүдүндү улукка чакырып алып «Элиң бузук салыптыр» дегенде «Мен аны тезинен барып токтотомун» деген. Ысамүдүн келип шашып, кээ бир жолдошуна карабастан качып чыккан. Тезинен жолдо келе жатып Ыбрайымга жигит чаптырып айткан; «Бир нече кызыл

[1] Жандаралы - генерал
[2] Шапкат - ырайым
[3] Оригиналда оруска тексти кошо берилген

желек байлаган мылтык, ок-дары салып, бир топ солдат кетип бара жатат. Ошону ылажы кылып түшүрүп алсын дегенде, Ыбрайым тосо чыгып Боомдун капчыгайынан көрүп, арабадан мурун жетип, Көтмалдыдагы эски бекеттен тосуп туруп, атын далдага бир жигитке карматып коюшкан. Араба тарткан атты жана бир нече солдатты жыга атканда солдаттар арабаны таштап качкан. Арабадагы бүткүл жабдыкты колго түшүргөн кезде жартысын аңдып турган арык тукумунун кыргыздары талап алган. Жартысын Ыбрайым баштаган чогултуп келген кедей-дыйкандар талап алган. Араба тарткан жамшик татар бала жигит колго түшүп, кыргыз менен бирге Турпанга барып кайткан.

Көк Жондун урушунан соң атаке сарбагышы эки башка жакка барбастан Чоң Кемин кыштагын күн- түнү камап турду.

Күңгөйдөгү саяк кыргызынан Рысалы Такамбай уулу келип, көл айланасында болгон көтөрүлүштү айтып бир даңк алып кетти.

Шамшы элинен Төрөмбек келип, качпастан согушалы деп элине жиберди. Токмок, Пишкектеги болуп жаткан аңгемеден кабар бермекке келем деп кайта кетти. Башка байланышары болуп, Акыра ашып жүргөндүктөн казактан барып кабар алып кел деп эл мени жиберди.

16—17-августта жайык элине Алике Алымбек уулу жана кедейденТөлө Жөкө уулу барып келди. Күндүз түн бирдей Көк Жонду, Кашка Жол, Кара Кыя, Жолголотту кайтарып турду.

Боом менен Токмокко кетип бара жаткан Нарын участковою Ковалевту атаке сарбагыш элинен Чоткара Чагатайов ичинде 12 кедей атышып колго түшүрө албаган. Ковалев бала чагында Өзбек Бошкой уулунун багуу менен жетилип, кийин окушка кирип, Пишкекке председатель болуп турган. Андан Нарынга участковой начальник болуп бекилген.

0.44 ТОКМОК, БИРКУЛАК, КОЧКОРДО БОЛГОН КӨТӨРҮЛҮШ

Тынайдан Дүр, Сооромбай мурунтан көтөрүлүш кылды деген кыргыздарга сөзүн кошуп келсе да көтөрүлүш чыккан кезде Токмокто болуп аны улуктар тышка чыгарбастан мейман туткун кылып турган. Дүрдүн улукка берген жообу:

«Мени 400—500 түтүнүм бар, башкаларынын эсебин алалбаймын» деп 400 түтүн урушпасын деп киши жиберип турган; калган тынай эли Шамшы, Бурана элдерине кошулуп көтөрүлүш чыгарган. Кызыл Суу Талдыбулактагы тынай эли сарбагыш элине кошулуп, Талдыбулак орусун жана башка жерди талап алган.

Келдик уругунан Төлө калын аскер Токмок уюгуна жалгыз ат коюп барып, найза менен сайарда аны жүзбашы дунган найза менен сайып өлтүргөн. арты-нан айбалтачан барган батыракты кошо өлтүргөн..

Шамшы элинен Мамбеталы, Мураталыны кошпой туруп, Кочкордон Канаат келгенде кошулган. Шамшы элинин Кубат уулу дал болгон болушу биз урушабыз деп катын-баласы менен 7—8 жан эски Токмоктогу орустун жанына келип конгондо мужуктар баарысын өлтүргөн. Токмоктогу мужуктар ичиндеги кыргызды катын-бала, кары чал дебестен кырган. Андагы чала казак Райымбекти баласы менен өлтүргөн. Кыргыздар тамдын төбөсүнө тааныш орус, дунган, өзүбек, ногойго корголоп туруп, түн ичинде качып чыккан.

Акбекет, Быстровкадан орустар айланасындагы кыргызды айдап келип, кырган.

Августтун орто ченинде Токмоктон 40 чамада киши (дунган, өзүбек, ногой аралаш) Шамшынын. сайы Кара Чекендиге келип атышканда Шамшы, Бурала, Тынай жана Нурманбет элинен көп киши келип, элдин алдында шамшылык Эшпай атчан качырып бара жатканда атына ок тийген андан соң Кошой деген качырып кирип пулеметту атып турган солдатты

өлтүрө сайган. Жана Сулайман Сасыкулов бирин өттүрө сайганда солдаттар мылтык, кылыч, нандарын таштап, Токмокко кире качкан. Масымкожонун атына ок тийип калганда эл токтоп калып, качкан орусту кубалай албай калган. Ушул кезде Кочкордон Канаат 30 киши менен келип, колун алып,. Кеминге кайта кеткен.

21-22 августта Кочкордон Шамшы ашып Канаат башчы 400 киши келип шамшы, тынай, бурана, нурманбет эли чогулуп, Канаатты кан көтөргөндө эл келип Токмокту тегеректеген. Атаке сарбагышка барып, кайтадан келе жаткан ойуз баштык аскер чыгып келип, Бурананын төмөн аягы Масымкожонун мечитинин алды жагындагы кашатка Ажыбек замбирек орнотуп ата баштаган. Башта замбирек көрбөгөн эл чочуп кол салалбаган. Орустар замбирек менен атып туруп, кечке жакын Токмокко кеткен.

Жаныш эли казактан көп түтүн Токмоктун башынан кечип кыргызга кошулмакка көчүп бара жатканда мужук менен солдаттар алдынан чыгып катын-бала дебестен көп кишини өлтүрүп, мал-мүлкүн талап алган.

Канаатты кан көтөргөн эл чогулуп, Канаат ичин-де болуп 2000 киши августтун аягында (Бир Кулак орусун талаган. Бир Кулактын суу жагы ачык калып атышкан, кечке жуук кыргыздар каптаганда сууну кече качканы бөлүнүп, жаш балдарынан сууга кеткен. Орустан 4—5 киши, кыргыздан 7—8 киши өлгөн. Ушул талоондо. Канааттын аскеринде бардаңке, башы милтелүү мылтык барысы 40тон ашпаган. Атаке сарбагыш эли үркүп кеткен соң Алматыдан, Пишкектен аскер келе баштаганда нурмамбет эли, жаныш казагынан бир азы бурана, шамшы, тынай элдери үркүп Кочкорго түшкөн. Кочкордон Байдалы деген инисин, ичинде 300 кишини жана кайтадан Токмокко жибергенде 27—28- сентябрда Шамшынын күн-батыш жакы чыканагы Эки Алча, Алмалуу деген жерде жабдыктанган орустарга капталып калып, 50—60ка жакын кишини кырган, калганы качып кеткен. Жогоруда Кара Коодон Ковалевдон качып кеткени айтылды эле. 25—26-сентябрда Нарындан отуз чамада арабалуу келе жаткан 30—40 аскери менен бир далай орустарды кууп келе жатабыз деп саяк Көкөмбайдын кишиси келип Канаатка кабар берген; Канаат Кочкорго чогулган асык, сарбагыш, солто, казактан 4000 чамалуу киши менен келип, Бөзбекеттин төмөн жагынан 50—60 мергенге (ичинде Атакан Тезекбай уулу бар) кара жолдун каршысындагы жоон арыктын суусунун жээгиндеги чийге жашынтып коюп жана кара жолдогу кичине көпүрөнү бузуп, эл артынан бийик кашаттан карап турган. Келе жаткан орустар көпүрөнү оңдоп жатканда чийдеги жаткандардан бери мылтык аткан орустар кашаттагы элди жапырт атканда качкан. Аны көрүп чийдеги мергендер дагы качкан. Орустар өлүгүн алып шашпастан Кара Коого кирип кеткен. Эл түн бою камап алабыз деп Кара Коого келип жатканда орустар тун катып жүрүп кеткен. Мындан соң Надырбек, борукчу, ниязбек сарбагыштары биринде Турпанга кача баштаган, 30-сентябрь чамасында Алматыдан келген 200 чамалуу Силенко баштык казак-орустар күндүз саат 11 чамасында Караколдун ойу, токойун башындагы Төрөгелди тукумунан Авазбектин тамына пулемет орнотуп, Канааттын 700 чамалуу аскерин ата баштаганда кыргыздар жапырт качкан. Казак-орустар түшө калып, жапырт атканда кыргыздан бир нече киши окко учкан. Түш мезгилде кайта жапырылып калган. Жартысы токойго кирип, жартысы ортокко, жартысы Караколду деп алып кетип, калың көч алдына түшүп кач-канда артынан казак-орустар кубалап, ак белде жатып, катын-бала дебестен ийрип туруп ата берген, Булардын көбү казак болуп, кыргыздар тоо арасына чыга берген. Кыргыздар баш кошуп, түн боюнча жыйылабыз деп урушмак болгондо 700 жөө солдаты, 200 атчан казак-орусту Касымбек Баатайов менен Кудайберген Райымбеков баштап келе жатат деген кабарды алган соң жана атчан аскердин келгенин көрүп кыргыздар бет-бетинен качкан.

Каракоого аскер келгенде аны менен аскер атыш-кан. Келген аскер 200 чамалуу киши болуп,

атыш беш күнгө созулуп бир-бирине чабуул кылалбаган. Ушул чакта Жумгалдан бир миң чамалуу киши келип, ичинде Көкөмбай баштык жана Байзактын балдарынан башка Караке чилтен Эшимбек жана Балбак болуп Канаатка кошулган.

Сентябрдын аягында эртең менен Кызарт жактан 200 чамалуу киши көрүнүп, аны кыргыздар биздин кол экен деп турганда алар келип кыргызды ата баштаган. Ошол чакта мурунку урушуп жаткан 200 аскер кыргызга чабуул койгон. Кыргыз эки аскердин ортосундагы аткан окко капталып, Канаат кылычтап айдаса да окко туруштук бере албай качкан. Кабарда Канаат найзачан, атчан качырып кирип, бир аскерди сайып, жеткирбей кайта качып кеткен. 200 аскер Алтын Булактан кайта көч Караколдон үркүп, казак-орустар көчкө жетип, катын-бала, кары жаштан Каракол, Бучук, Ак белдеги элдин кырылганы болжолу 1200 чамалуу жан болгон.

Бул кыргында солто, сарбагыш баарысы 6000 аша түтүн болгон. Тоо арасына барганда кыргыздар бүгүп туруп, көп жерде найза менен качырып, каптаган аскерди токтоткон. Ат көп өлгөн. Мал, мүлк аскердин колуна көп түшкөн. Аягы Талды Булак, башы Каракол, эки ортодо жаткан өлүктүн көптүгү эсепсиз болгон.

Өлгөндөр катын-бала болуп, эр-азаматтан аз өлгөн. 30 солдат менен бир төрө кууп келе жатканда болбой уругунан Токтоной, Көбөй дегендер тосуп туруп, төрө орусту өлтүргөндө калганы качып арткы аскерине кошулган Ак Белдин кырына солдат каптап келгенде Жукеш Төлөк уулу төөнү чапкылап атышып, эки солдатты жаралуу кылып, жантай уругунан Саспак деген бир жигит качырып барып бир солдатты жыга сайганда солдаттар кайта качкан. Эл тоо-тоого бекинип калган соң, Анжияндан Тогуз Торо басып аскер келген соң, кыргызга бүлүк салбастан тынчыткан; мындан соң аскер тарабынан кыргызды өлтүрүш болбогон.

Канаат канчалык жолдошу менен Кытайга качып бара жатып Жалак белге барганда элимди, катын- баламды өрткө таштап, өзүм жанымды ала качып барып оокат кылгандан өлгөнүм артык, не да болсо элимдин ичинде болоюн деп, кайта келип Кочкордун Баш Караколунда жаткан. Бобров баштык 700 жөө, 200 атчан аскер 3-өктөбүрдө Караколго жетип калган. Элге тийбестен мал мүлктү алып, баш киши бересиңер, калганыңар мал болосуңар дегенде кыргыздар тынчып жай-жайына жатын калган.

Курманды бир баласы менен сурактан соң бошоткон. Ысак деген баласынын эки колун байлап дарга тартканы алып бара жатканда Ысак чыканагы менен жанындагы орусту түрткөн. Бабров: «Шайтан эмне түртөсүң?» — дегенде Ысак алдындагы дарга тартылган кишини көрсөтүп айткан: «Мен жашмын жана болушмун, дарга тартпаңыз, буйруган кызматыңды кылайын», — дегенде бир ногой солдат тилмеч болуп, сөзүн айткан. Ошондо Бобров Ысакка: «Канаатты кармап бересиңби?» — дегенде; Ысак: «Кармап беремин», — деген.

Бобров Ысакты дарга бүтүм кылган кагазды кызыл сыя менен каршы-терши тартып өчүрүп, Ысактын колун чечтирип, жаткан жерине алып келип, чай берген. «Сен кокустан качып кетсең», — дегенде Ысак:. «Качпаймын», — деген. Андай болсо атаң кепилге алсын деп Курманга кепилге берген. Ысактын жанына аскер кошомун дегенде болбостон аскерсиз өзүм барып кармаймын дегенде Бобров ынаган.

Ысак жигиттери менен Канаатты издеп жүрүп таба албай анын жигити, асык Сагымбекти Канаатты таап бергин өлтүрөмүн деп кыйнаганда Сагымбек айтып берген. Канаатты Жолколоттун ичинен табалбай калып, эртеңки шүүдүрүм менен изин кубалап барып Сууктан таап, Ысак болгон окуянын баарын рас жеринен айтып: «Мен сизди таап беремин деп атам. Курманды кепилге койуп келдим, барсаңыз сизди тирүү койот деп ойлобоймун, эгерде качсаңыз кошо качамын, атам Курман өлсө өлсүн», — дегенде Канаат баласы Карынбай менен кеңешип олтуруп барууга макул болгондо Ысак жабдыктарын талкалатып, Канаатты алып

жүргөн. Каракоого келгенде Бобров менен Силенконун Нарынга кеткенин угуп, Канаатты артынан алып. жүргөн. Нарынга жакын калганда Сагымбекти калтырып, Канаатты Бобров менен Силенкого Ысак тапшырган.

Канааттын Ысак деген баласын аскер кармап келип, Улаколдо Ак Терек деген жерде дарга тарткан. Жана башка канчалык киши тартылган.

Канаатты бир канча кишиге кошуп Пишкекке айдап барып, андан, Алматыга набактыга камаган. 1917- жылында Никелей тактан түшөрдүн алдында 57 жашында набакта жатып ооруп өлгөн.

Сөөгүн кийин Кеңеш өкүмөтү орногондо алган, Канаат узун бойлуу, көп семиз эмес, толук, бети агыш, кандуураак , ээги узунураак, койкөз, чокчороок жээрде сакалы болгон. Өзү өкүм, сөзү ачык, мусулманча окуу, жазуу билген, сөзгө чечен, курч, кайраттуу киши болгон, 1904-жылы ажыга барган.

1860-жылы Канаат аскери менен келип Узунагачта жеңилип качканда туулган, ошол себептен атын Канаат койгон.

Тынай элинен 500 түтүн Дүргө караштуубуз. Дүр оруста калды. Бизге орус залал кылбайт деп жана келсин деген. Дүрдүн кабары болгон соң, кайта жерине көчүп келгенде Дүргө караштуу элди башка бөлүп алып жана башка тынай элинен ээрчип келгендерди Кызыл Суудагы Егнат деген орус жана Кызыл Суу, Токмок, Покровка, Орловка орустары Көк Жарда 300 чамалуу катын-бала аралаш кыргыздарды өлтүргөн.

Шамшы, тынай, бурана кыргызы Жумгал, Нарын, Кочкорду кыштап калган. Канаат Кочкордо жеңилгенден баштап Курман Лепес уулу, Касымбек Баатай уулунун арааны жүрүп барып кыштап калган. Сарбагыш кыргыздарына зорлук көрсөтүп, мал-мүлкүн көп алган. Ондоп жакшы айгыр аттарын алган.

Жаныш элинин казактары кыштабастан кайта көчүп кеткен. Тынай, шамшы, бурана элдери Чүйгө кайта качып келгенде Токмок, Покровка, Биркулактагы мужуктар күн-түн тындырбастан Токмокко айдап, кыргызда баландай малым, акым калган деп элди айоосуз талаган. Үркүндөн, чапкындан чыккан, элдин калган-каткан мал-мүлкүн ала мужуктар аягына чыгып жарды кылып бүткөргөн соң, бул эл 1917-жылы жыл аягында ачарчылыкка дуушар болуп көбү өлгөн.

0.45 АТАКЕ, САРБАГЫШ ЭЛИНИН КЫТАЙГА КАЧКАНЫ

20-августтун түнүндө Көк Жонго Балыкчы Боромбай уулу жана Султан Далбай уулу ичинде болуп, ,100 киши кароолдо жатса, жүздөн ашык казак-орус жана канчалык менен ашып келип, кароочуларга көрүнбөстөнжолсуз жер менен тоодон өтүп, тан атаарда Чоң. Кеминдин кыштагына кирген. Бул кезде Кемин суусунун түп жагында Кичи Кеминде бир түтүн калбастан Чоң Кеминдин тескейине өткөн. Чоң Кемин кыштагы менен белдерди тоскон кароолчулардан башка киши болбогон. Аскер болгон кыргыздар Калмак Ашуу менен Тарсуунун ортосу Мөкүшкө жакын жердеги алкым менен суу боюна конуп жаткан. Күн тоо башына тиелекте Чоң Кеминдеги камалып жаткан орустар жабдыкталып, Чолок-Кайыңдынын оозундагы элге каптап чыккан. Келген жүз чамалуу казак-орустар жана казактар Калмак Ашуунун оозундагы Кардоонго туруп, кыргызды бир аз аткылап, кыргыздар карагайга чыга бергенде артынан барбастан, Мөкүштүн айылын көздөп келе жатканда мен таңашырган тору атымды жаңыдан отко койдум эле. Кармайын десем атым казак-орусту карай качып, аны араң айылыбыздан бир бала кармап берди. Мен атка минип Мөкүштү издеп келе жатсам, артымдагы казак-орустар Калмак Ашуунун күн батыш жаккы жолдун алдындагы бир коргонго жамынып туруп атты. Мен Шабдандын коргонунун күн чыгыш

жагына келсем, сайдын жарына жашынып туруп жантай уругу. кедейлерден: Малай Көбөнтөй уулу, Малай Мырзаке уулу аткылап турган экен. Булар атышып калган кезде кыргыздар качып, тоодогу карагайды пааналап кирди. Аскер карагайды аралап, тоого келе албастан жылганын оозундагы 17—18-августта казактан качып келген Туулак баштык кылган казактарды бир миң коюн колго түшүрдү. Бул миң кой мурунку күнү тоого кетмек болгондо жер үчүн туяк кат аламын деп сарбагыш элинин манабы Абдырахман Эстебес уулу токтотуп алган эле. Туяк кат албагын деп башка эл айтса да болбостон алган:

Андан казак-орустар Шабдандын мечитине барып, андагы жөлөнүп турган жантайдан калган тууну алган. Мечитти жана башка үйлөрдү өрттөгөн. Кайыңдыны каптап чыккан жарактуу мужуктар бир далай катын-баланы өлтүрүп, айылын талап, көп мал айдап, бүлүк түшүрүп кайткан. Атаке сарбагыш эли Тору Айгыр, Түз Ашуу, Үч-Кайыңды, Калмак Ашуу, Көрколду аша баары жапырт ушул 20-август күнү кечинде Көтмалдыны имерилип малдары менен Боз Бармактын Улакол жакы ою Ак Өлөңдөгү Алыштын алдына барып конгон. Атаке сарбагыш үркүп үстүнө барганын көрүп, андагы Семиз Бел эли арык тукуму кечинде жапырт андан көчүп жөнөгөн. Эртесинде баары көчүп, Улаколдун сазына барып конду. 21-августта күн ачык эле. 22-августта эл өрүү (өчүү)[4] болуп Исамуддин Шабдан уулу унаам жок деп ар старчын айылдан экиден ат, бээ жыйып алды. 23-августта бир миң чамалуу түтүн кыш түшөлекте Кытай жерине өтөбүз деп кеңеш кылып, 24-августта көчүп Улакол менен Талдынын ашуусуна барып конду Ушул күнү күн каар алып, тоо баштарына кар түшүп, суук болду. Көтмалдыдан жол тособуз деп 25-августта жабдыктанган 300 чамада киши Ак Өлөңгө келип жаттык. Күн ачык эле. 26-августта кайттык. Мен мурун көчкөн элдин артынан жүрүп, үйүмө 27-августта Каракужурдун башы, Жалак Бел аша Кара Саздын башына жете кондум. 28-инде өрүү болуп, 29-унда Кара Саздын аягына конуп, 30-августта Тоңго барып кондук. Шабдандын балдары жана Төлө, Мамыт, Алагуш, Баяке, Далбай балдары, калган бүткүл манап баш болуп, миң чамадай түтүн бугу, саяк, сарбагыш менен канааттанышып туруп, орус менен урушабыз деп Улаколдун көл жагына токтоду. Буларга кошулабыз деп Тоңдон кайтадан Алике, Байымбет көчүп, калган элге кошулабыз деп кетти.

Нарындан орус алып, Казы Чокой уулунун жардамы боюнча Чылабай деген манап келип, Каракужурга көчүп бара жаткан атаке элинен Бектен менен Жетибай жана башкалардын айылын чаап алып кеткен. Нарындан Ковалев баш болуп 30 солдат келе жатканда Каракоого жакын жерден черикчи элинин жигиттери алдынан чыгып, алардан бөлүнө эки бала жигит атчан качырганда буларды атып өлтүргөн. Артындагы качырып келе жаткан эл токтоп калган. Ковалев качып Каракоого кирген. Анда көп токтобостон үчүкө элин каптап чыгып келе жатканда арык тукуму кыргызынан Сагын баштык болуп 80 жигит, Көтмалдыда Ыбырайым түшүргөн бардаңкеден 30 мылтык алган экен. Орустан мурун көчкөн байдын коргонуна жетип, бакка жашынып туруп атышканда 2-3 солдат аттан жыгылып, калганы токтоп калган. Жыгылган солдаттардын өлүү-тирүүсү билинбеген. Солдаттар кайта Каракоого киргенде булар менен чүкө эли, арык тукуму жана атаке сарбагыштан мин чамалуу киши катышкан! Дувалга жашынып атышып турган таздар уругунан Сокубаш төрт солдатты атып өлтүргөн. Дувалдан башын чыгарып атмак болгондо орустар Сокубашты башын жара атып өлтүргөн. Ковалев коргондо камалып жатып, коргондун эшигин бекитип коюп, төр жагын бузуп чыгып, таңга жакын качып кеткен. Кыргыз эртең менен кубалап, Ковалевге жетпей кайткан. Кочкордун аягындагы эл: Надырбек, борукчу, ниязбек бул уруштан мурун Тезекбай Түлкү уулу кан көтөргөн. Жумгалдагы саяк Көкүмбай Чыны уулун кан көтөргөн эле.

Илгери көчүп кеткен атаке сарбагыштан мин чамада түтүн 1-сентябрда Тоңдон көчүп, Жаман Эчкиге жетпей кондук. 2-сентябрда Жаман-Эчкинин аягына кондук. Күн бүркөк болду. 3-

[4] Оригиналда "өрүү" деген сөздөн кийин орус алфавитинде өчүү деген сөз кашага алынып жазылган.

сентябрда Жаман Эчкинин оозуна кондук, кар жаады. 4-сентябрда Жаман Эчкини аша Тарагай жакы ичине кондук, күн ачык болду. 5-сентябрда Тарагайдын суусун кече күн чыгыш жаккы Боз Күдөргө кондук. Күн суук болду. 6-сентябрда Кара Сайдан өтүп, Чоң Тоонун алдына кондук. 7-сентябрда өрүү, болбостон, Ыштыкка кондук. Биздин айылдан үч төөнү тыным Сейиттен Соорумбекуулу уурдап каткан жеринен таап алдык. 8-сентябрда Келин Тайгакка кондук, күн ала бүркөө болуп, кийиктин кумалагын терип жактык. 9-нда Беделдин алды күн батыш жаккы боордогу кичине тектирчеге айылды кондуруп, Кытайга барып сүйлөшөбүз деп 80 чамалуу киши Беделди ашып барып, Орто Кароолдон өтүп, күн чыгышындагы көк жылгага кондук. Август 30 күн болбостон, 31 күн болсо керек эле. Кыскасы, Беделдин белин салт 9-сентябрде аштык.. Көч 10-да ашты. Бул менин дептеримде жазылганы.

Эл Кара Сайга барганда мал арыктап, өлө баштады. Көбүнчө урушка минген жакшы айгыр, аттар өлдү. Кишинин көбү жөө чубады. Бирине каралашпай, малсыз жөө калган кедейлерге жардам көрсөтпөдү. Жолдо көчтүн артынан жөө чубаган киши 20-30дан болуп жүрдү. Күн суук, отун жок болгондуктан аркар-кулжанын тезегин жакты. Эгерде күн жааган болсо, эл отундан өтө жүдөйт эле.

Беделдик түн жак учунда Келин Тайгактын оро-парасында эки-үч орустун өлүгү бар экен. Ал чек арадагы аскер окшойт. Аны бугу кыргыздары көтөрүлүш жаңыдан чыкканда өлтүргөн экен. Августтун аягында атаке сарбагыш элинУлакол саягы барлыгы 300 чамалуу киши болуп, Көтмалдыда 100 чамалуу казак-орус менен атышкан. Казак-орустар жайылып курчамак болгондо, Жийдебай Ажы башчы саяктар токтобостон качып кеткен. Ибраим Түлө уулу бийик жерден тосуп атышканда бир казак-оруска ок тийип токтоп калган. Анын өлгөн-өлбөгөнү маалым эмес. Түн ичинде Көтмалдыда көп, от чыкканын көрүп, 2-3 киши жашынып барып караса, көп арабада жүгү менен калын эл бар экен. Чүйдөн Качып келе жаткан кыргызбы десе, орусча сүйлөгөнүнөн аскер экен деп кайта келип, алардын Караколго кайтып келе жаткандыгын көрүң, алдыбызды тороп калбасын деп күндөп-түндөп Турпанды көздөп качкан. Тоң Тозорго барганда кырк чамалуу казак-орус көчтү беттеп келе жатканда Ыбырайым баш болуп отуз чамалуу жигит казак-орус жакындаганча күтүп туруп, тосуп туруп аткан, Бир солдат жыгылып, калганы кайта качкан. Ушул аскерлер ушул күнү эртең менен абыла. уругунан сарбагыш кыргызынан бир нече катын-баланы өлтүрүп, мал-мүлкүн талап алган. Булар качып-келе жатканда артынан аскер кубалап, аны тар жерде алдынан тосо атышып, батрак абыла уругунан Кайырбай деген киши токтоткон.

Эл артыбыздан аскер келип калат менен күндөп түндөп көчүп Беделге келгенде колдорунда кошо келе. жаткан орустун катын-балдарынын кээ бирлерин өлтүргөн, кээ бирлерин тийбей коё берген. Ант-кен себеби: орусту көрсө Кытай чек арадан өткөрбөйт деген жалган ушак тараган. Көбүн. Кытайга алып өткөн. Белде нечен күнү катуу бороон-шамал болуп, эл ашалбай, далай мал жана киши кырылган. Мал ачкалыктан туурдук - үзүктүжеп жиберген. Отун табалбайжилик-сөөктүжагып, казанды кардын үстүнө тамак асып, бышырып, оокат кылган. Белде калган иттер мал, кишинин өлүгүн жеп кыштан чыгып, кайта ашканда элди кадим карышкырдай качырып талаган. Бедел, Көгүрүм, Кайчын ашкан эл кыйналбай ашып, бирок, алдынан чек арага келген Кытайдын чериктери малын, мүлкүн, таза кийимин алган, эл көп чыгым болгон. Апийим издеп таңылчакты чачып, анын ичинен жакшы нерсе чыкса алган. Бугу, саяк Үзөңгү Кууш ашып, Какшаалга түшкөн.

Кытайдын аскери талап алып өткөрсө да, Кытайга караган черик уругу кыргыздын көчүнүн алдын тосуп, өткөрбөйбүз деп жатып алган. Союш берели десе сайдын ташындай алтын-күмүш берсеңер да өткөрбөйбүз деген. Акыры кыргыздар туулдум — өлдүм, тутандым — көрдүм, сен. түгүл орустан да корккон жокпуз деп, уруп - согуп жатып өтүшкөн. Кытай аскери 100 чамалуу черик Беделдин билип тосуп калган. Белдерде 5-10дон койгон чериктен

кароолчулары болгон.

0.46 ЖУМГАЛДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШ

Көл айланасы Кочкор, Нарындын баш-аягынан жана Чүйдүн көкүрөгүнөн көтөрүлүш чыгып кызып калган кезде, августтун 15-18 чамаларында Жумгалдагы саяктар Жумгалдын аягындагы Ак Чийдеги орустун кыштагын талкалап, мал-мүлкүн талап, катын-балдарын аёосуз өлтүргөн. Өлүктөрүн кыштактагы кудукка салган. Жумгалды сурап турган Меншиков дегенди өлтүрүп, анын бооз катынын багып туруп, кийин аскер келгенде анын башчысына тапшырган. Кочкордо Канаат жеңилгенде Көкүмбай качып келип, миң чамалуу түтүн менен үркүп көчүп, күндөп-түндөп жүрүп, Турпандын башы Какшаалга түшкөн. Жумгалдын аягындагы Кудай-берген Мырзабек, Түркмөн жана Биялга караштуу эл көтөрүлүшкө кошулбастан, тынч турган. Бирок, Курман Лепес уулу көтөрүлүшкө аралашса да, Мырзабек менен астыртан кабарлашып, көтөрүлүштүн жайынан Пишкектеги улуктарга билдирип турган. Көп элдин айтууна караганда Курман көтөрүлүшкө коркконунан амалы жок аралашты дейт. Себеби, Курмандын элинин айланасы бүткүл көтөрүлгөн. Маселен, күн чыгышында Кочкордогу эл жалпы көтөрүлгөн. Күн батышында Көкүмбайдын эли бүт көтөрүлгөн. Түн жагындагы кочкордук жана Чүйдөгү эл көтөрүлгөн. Нарын жагы (күн жүрүш) болсо сарбагыштар көтөрүлүш кылган.

0.47 СОЛТОДОГУ КӨТӨРҮЛҮШ

Августтун 10-числосу чамасында Нурмамбет, Ысык Ата элдери көтөрүлүп, Сын Таш кыштагын талаган. Малын алып, калган бал-челектерин кыйраткан. Катын-бала аралаш беш орус өлгөн. Гущин деген Пишкектик бай орусту ылдыйкы Көк Кыяда Корчунун балдарынан Алооке өлтүргөн. Мындан кийин эл Көп Бейиттеги орус кыштагына чогулуп кеңеш кылып, ушундан баштап тыңдап кол курап, Канааттын Токмоктогу аскерине кошулган. Канаат келип бир кулакты камаганда, Жусуп Абыке уулу (Бөлөкбай солтосу) элден бөлүнө орусту жалгыз качырып бара жатканда окко учкан Нурмамбет, Ысык Ата, шамшы, бурана, тынай элдери жалпы Кочкорго түшүп, Канаат жеңилип калганда баарысы кайтадан Ысык Ата, Аламүдүн аша Чүйдөгү жерине келген.

Ысык Атаны ашып келген элден бир далай түтүн тоого бекинип жатканда Пишкекте уездге жигит болуп жүргөн Төлөмүш таз жана Сарпбай деген солто аскерин тоого баштап барып, айылдагы катын- баладан силердин эркек бүлөңөр кайда кеткен, айткыла, өлүм жок, тийбейбиз дегенде, катын-бала ишенип, тоого жашынгандарды айтып берген. Алардын баарысын чогултуп алып келип, Кош Булак деген жерге кырган. Баарысы 150 киши өлгөн. Ошол тууралу Ысык Ата, нурмамбет элдеринде ырдалып калган ыр:

Төлөмүш менен Сарыпбай,

Эл жыйнады талыкпай.

Казак-орус башчысы,

Айдап кел деп айкырды

Төлөмүш деп чакырды,

Мындан башка беш калмак деген жети үйлүү киши Кегетинин күн батышы Очор деген башы туюк, оозун эч ким аңтарбай турган тар жылгада бекинип жатып, талаадан эгин алып, оокат кылып жүргөндө бир күнү кечке жакын талаадан жылганы көздөп чыгып бара жаткан бир кишини алыстан орустар байкап көрүп, түн боюнча камынышып тоого чыгып, күн чыгарда туш-тушунан камап алып, жечи үйлүү кишини бүтүн кырган. Мындан башка да бирин-бири өлтүрүлгөн киши көп болгон.

Солдатка барбайбыз, кызматчы бербейбиз деп кедей-дыйкан, орто чарбалар бузулуп турганда сокулук элинен кытай уругунан Эгемберди Сарык уулу кедейлер бирлешип, Сокулукка бээ союп, көтөрүлүш чыгарууга сөз байлашкан. Жамансарт эли тоодогу бал-челекчи орус Алёшканы бир баласы менен өлтүргөн соң Ак Суунун приставы 9 солдат менен барганда төбөй уругунан Ырыскул деген кедей качырып, буларды кайта кубалаган. Экинчиде 50 солдат эл болобуз деп алдап, кыргыздын жабдыгын алган. Тоодон айдап келип, 100 кишини Ак Сууга түнөтүп, жол чубай эртесинде 60 кишини өлтүргөн. Эгемберди Сарык уулун жолдо же Пишпекте өлтүрүлгөнү маалим эмес. Жолдо келе жатканда киши качып кутулган. Калган 25 кишинин Пишкекке айдап келип, Алматы жолундагы Кара Жыгачка айдап барып өлтүргөн. Тоодон экинчи күнү актык кагаз алабыз деп участковой Гривановский келгенде бир далай кишини орус, кыргыз, өзбек балталап өлтүргөн. Анын эртеси Енчин деген стражникти баш кылып 60 орусту жабдыктан, тоого жиберип, бекинип жүргөн кыргыздын катын-балдарын издетип жүрүп нечен күнү кырып өлтүргөн.

Ырысбек Осмонбек уулу, Сарбагыш Мыктыбек уулу, Айылчы Татыбек уулу, Бектай Чолпонкул уулу, Алымбек Дыйканбай уулу, Жантай Кененсары уулу Николайдын тилегин тилеп, көтөрүлүшкө чыккан кыргыздан көп адамды өлтүргөн. Өзбектин балдары да Николайдын тилегин тилеп турган. Мааке уулу деген бир уруу айылдан 31 жан өлтүрүлгөн. Кара Балтада Сатай кыштагынан 14 киши өлтүрүлгөн. Өтөгөн кыштагынан 160 киши өлтүрүлгөн. Талды Булак кыштагынан 144 киши өлтүрүлгөн. Жана да 308 кишини кара мужиктер жана анын катындары Ак Суудагы короого камап алып, айры менен сайгылап, орок-балта менен жана таш менен жанчып өлтүргөн. Мындан башка жаман сарт элинен 150 чамалуу киши өлтүрүлгөн. Тоодо-талаада бирин-серин жүргөн кыргыздарды өлтүрүп турган 10-20дан жабдыктанган мужуктар жыйылышып бир , айга жете кыргыздарды өлтүрүп, мал-мүлктү, жууркан-төшөктү талап турган. Тоодон талаага көчүп келе жаткан бир бала жигитти мужуктар атып өлтүргөндө, анын энеси бир орусту алкымынан алып, муштагылап жатканда аны да атып өлтүргөн. Жаш колуктусу мен күйөөмдөн калып не боломун деп жерден таш ала бир мужукту уруп калганда аны да өлтүрүп, мал-мүлкүн бүт талап алган. Өлгөн кишинин эсеби 700 чамалуу болуп, өлтүрүштүн аягы Хашкенден Кропаткин келгенде гана токтогон. Кропаткин бул жердеги ишти токтотуп, орустарга мылтык берип жабдып, Ысык-Көлдүн айланасы менен Чүйдө, Кочкор, Жумгал Атбашы Нарынга турсун деп буйрук кылып кеткен.

Кропаткин кеткенден соң өлүм токтосо да мужуктар чогулуп келип кыргызда акым бар деп Өктөбүр өзгөрүшүнө чейин мал төлөтүп алганы калбаган. Олуя Атага караган Ашмара, Чалдыбардагы эки болуш солто көтөрүлүшкө катышпай тынч турган. Күн батыш жагындагы меркилик казактар чогулуп, Ак Көз дегенди кан көтөрүп жатса, аны угуп Меркинин приставы барганда казактар пристав менен атышып, пристав Меркиге качкан. Казактар Меркинин жанындагы Кузьминка деген кыштакты өрттөп, зымды кыркып, көпүрөнү бузуп, эки-үч арабада кетип бараткан орусту өлтүрүшкөн. Булардын көтөрүлүшү 7-8 күндөн кийин басылган.

0.48 НАРЫНДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШ

Тогуз-Тородогу эл бузулуп, Атайке кыштагын талап алгандан соң, Көгарттан көп аскер ашып келген. Бул аскерге саяк элинен Калпа Келдибек уулу союш, отун-суу берип үй тиккен. Бул аскер Нарын суусунун күн жүрүш жагынан туруп, күн жагындагы чогулган элди замбиректеп аткылаган. Мындан соң, көтөрүлүш жасаган эл ичинде чолук болуп Турпанга качкан. Шатен элинен Касымаалы Мамбеткан ичинде 200 түтүн уруш салбастан, мал-мүлкү менен аман-эсен Кашкар бетине качып түшкөн. Каш-кардын Чоң Багыштын жеринде турганда артынан эсенгулдун Манай казы Чокойов киши жиберип «силерге өлүм жок» деп кайтадан көчүрүп алган. Касымаалынын бир баласы, бир жолдошу менен Нарындын участковою Ковалев

чакыртып алып, набактыга камап коюп, бир нече күндөн кийин үчөөн дарга тарткан. Кайта келген 200 түтүндөн чыгым болдук жеп, көп мал-мүлкүн алган. Токтооку деген 50 түтүн бир урук айылдан миңге жакын кой жана канчалык айгыр, ат алган.

Субан элинин (Нарын) жартысы, ажы эли, бүткүл Он Арча (тынымсейит. Бүтүн шаркыратма, моңолдор) элинен бир канча көтөрүлүш кылып, бирин-серин орус бекеттерин талап алып, Нарынды бир нече күнү камап, маңдай жакы жактан аткылап турганда Нарындагы аскер ок жаадырганда кыргызда мылтык жок болгондуктан качышкан. Булар Чүйдөн качкан элди аралашып, мал-мүлкүнөн ажыраба-стан, көбү Какшаал менен Турпанга көчүшкөн.

0.49 ысык-көлдөгү көтөрүлүш

Көл айланасындагы бугу-саяктын боз балдары көбүнчө орто чарба кедейлери солдаттыкка барбайбыз, жиберебиз деген болуш-бийлерди өлтүрөбүз, Николайга каршы уруш чыгарабыз деген имиш сез угулуп калып, Караколдун уезди кол алдындагы кызматчы кишилерди, болуштарды 1-августта чакырып алып: «кызматкер бересиңерби» деп жооп сураганда, баары бир ооздон «беребиз» деген. Өздөрүнчө жашырын сүйлөшүп, көтөрүлүш жасоого сөздөрүн токтоткон.

Башка Атбашы, Нарын, Кочкор, Жумгал жана Чүй боюндагы кыргыздар менен кабарлашып, пикир алышып турмакчы болгон. Тескейдеги кыргыздан Ысагалы — Атбашы, Нарын, Кочкор, Жумгалдагы эл менен кабарлашып турмак. Күңгөйдөгү турган саяк кыргызынан Талканбай, Чуй боюндагы кыргыз менен Шабандын балдары аркылуу кабарлашып турмак. Талканбайдын аларга берген убадасы мындай болгон: «Эгерде Чуй боюндагы кыргыздан көтөрүлүш болсо, күңгөйдөгү орус кыштактарына өрт коймок. Бул өрттү көрүп, тескей кыргызы бүт-күл көтөрүлмөк. Эгерде көтөрүлүш тоо арасындагы элден чыккан болсо, Ысагалы башчы кыргыздар тескейдеги орус кыштактарына өрт коймок. Өрттү көрүп күңгөйдөгү жана Көл башындагы эл көтөрүлмөк. 1-августта Караколдогу аскердин бардыгы 20 казак-орус болгон.

7- августта бапа кыргыздары Беделдин белин тосуп, пост болуп турган он солдатты өлтүрүп, жабдыгын алган. 8-августта Тоңдогу саяктар жер ченегич эки орусту өлтүргөн. Ушул 8-августтун түнүндө Карой- Саройдогу саяктар көтөрүлүп, тегерегиндеги орус кыштактарына өрт койгон. Колго түшкөн орустун көбүн өлтүргөн.

9-августта эртең менен күңгөй-тескей кел айланасындагы бугу, саяк жапырт көтөрүлүп, оруска чабуул кылган. Өлтүргөн, талаган, өрт коюп, жыгачка аскан. Ушул күнү бугу, саяктан Такабай Байсоорунду камап, орустар казыналык бакка камалган. 11-августта Кыдырбай Сары уулу урушка катышпа-стан, Көл башындагы бир болуш эл менен Кытайга көчүп кеткен.

8- августта Караколдон 20 казак-орус түн катып жүрүп Байсоорунга келгенде, анын айланасындагы , бүткүл мужук качып келип, Байсоорунга тыгылган экен. Келген казак-орустар аларды бүткүл катын-баласы менен Караколго алып кетишкен. 12-августта Түп калаасында бугу, саяк биригип уруш кылып, кызык уруш чагында бугудан Ырыскелди Берик уулу өлгөндө, эл кайта качкан. Күңгөйдөгү кыштактарды талкалап жүргөндө бакаш саягынан Бокош орусту качырып кирип, ок тийип өлгөн. 17-18-августтарда Чоктал, Чолпоната, Аксуу кыргыздары көлдүн башын көздөп көчүп бара жатканда алдынан Кара Баткактан жарактанган 300 орус чыгып, катын-бала болуп 600 киши өлгөн. Эң соңунда жалгыз атышып, бугу кыргызынан токой уулу уругунан Султанбек орусту токтоткон. Тескейде 9-11- августта жете Кальновка, Гоголевка (Барскоон), Тарткан кыштактарын жеңип алып, бүлөсүн колго түшүргөн, көбүн өлтүргөн.

11-августтан баштап, 3 миң киши Кызыл Сууну каптаган. Кызыл Суу менен Караколдун ортосундагы орустар калып Караколго келген. 13-августтун түнүндө Караколдон Кысан

деген ногой 40 аскер менен келип, камалган кыргызды чиркөөнүн төбөсүнө» атып турган. Кыргыздар Кызыл Сууну каптаганда орустун тосуп койгон тосмосунан өтө албай көп кыргыз өлгөн. Ушул түнү Кысан мужуктарды Караколго көчүрүп кеткен. 15-августта кыдык, саяк, бапа, желдең, жети өгүз кыргыздан куралган 5000 киши. Караколго бет алып келип Ырдыкта туруп, саяк Батыркан Ырайымбек уулун кан шайлаган. Мылтыксыз кыргызды Кысан Ибраимов, Касым Ниязов жана дагы бир топ ногойлор 60 солдат менен келип, кыргызды качырып Кызыл Суунун белине жете кубалаган. Кыргыздан 50 чамалуу киши өлүп, аскери тараган.

17-августта бапа, желдең кыргыздарынан түзүлгөн 300 киши Орто Жаргылчакта 60 аскерге кабылып, Аскерден 12 киши өлүп качканда аларды Караколго чейин кубалап барган. Өлүктөрүн таштабастан ала кеткен. Мында абдан кайратты көрсөткөн желден, уругунан Берикбай болгон.

20-августта бапа, желден, кыдыктан 1000 жигит Ак Терек деген жерде ичтен келген 300 аскерге учурады, үч күн атышып, орус аскеринен төрт киши өлгөн, кыргыздар аман калган, 25-августта солдаттар тоо жагынан курчаганда, кыргыз качкан, катын-бала, малы менен көчүп, Барскоонду үч миң түтүн өрдөгөн. Артынан 300 солдат кубалап, 100 солдат бузук салганда Болпоң Шадыкан башчы үч киши, үч бардеңке менен көчтүн артында солдаттарды тоскон, Күң батарда Болпоңдун бутуна ок тийип, жолдошу кайтадан атка мингизип жүрүп, ашууну ашалбай жаткан элге жеткен. Көл кыргызынын беттешип, урушуунун эң соңу ушул. Мындан кийин Кытайды аша башташкан. 27-августта тескейде Кырчын деген жерде качып көчүп бара жатканда саяк, чиркей уругунан 40-50 чамалуу түтүндө катын-баласы менен 300 аскер кырып таштаган.

0.50 КЫРГЫЗДЫН КЫТАЙГА КАЧКАНЫ

Биркулак, Каракол, Нарын арасындагы куралданган мужуктар жана буларга жардамга келген Алматы баштыгынын аскери көрүнгөн кыргызды тыялбады. Нарын, Каракол, Кочкор кыргыздарына каршы Алматы, Пишкек аскери баралбады. Ыбырайым Төлө уулу 200 бардеңке түшүргөн соң аскер барууга аракет кылса да, Боомдун жолун тоскон атаке сарбагыштан өтө албады, Кайсы күнү (20- августта) атаке сарбагыш бел-белдеги кароолчуларын алып, капчыгайды тоспостон жеринен үркүп, көлдүн аягы менен күн жүрүш шагына өткөн соң Каракол, Нарынга аскер өтө башташты. Орунбур, Ташкенден, Пишкекти басып жана Ферганадан Көгартты ашып, миңдеген биримдүү ас-кер келип, мындагы куралданган мужуктар менен бирлешип жана калган жолбашчы алып, көл айланасы жана Кочкор, Нарын, Жумгалга чабуул койду. Кыргыздар найза, союл, айбалта, эң эле көп болсо, 600гө жетпеген бардеңке, беш-он милтелүү кош ооз менен жабдыктанган. Жана согуш илимин билбегендиктен пулемет, замбирек менен жабдыктанган миңдеген аскерге туруштук бере албай, каршы турса да тыкат кылалбай жана жакын баралбай качты. Аскер жана куралданган мужуктар соңунан түшүп, колго тийгенди жаш бала, катын-кыз дебестен кырды. Мал-мүлкүн талады. Тоодо, ар кайсы коңулда, карагай, чөлдө, мал-мүлкү менен жашынгандарды аңтарып, уулап жүрүп таап алып, башын кырып, мал-мүлкүн олжолоду. Кыргыздын тоого карагай-черге, талаага, орого таштап кеткен, мүмкүн жетирме кылган эгинин издеп жүрүп мужук жана казактар таап алды. Дүнүйө издеп оро экен деп бейит ачкандар да көп болду. Атаке сарбагыштан бир канчалык түтүн тынай элине тийиштүү Коңурчок деген жерде мал-мүлкү менен бекинип жатса, мужуктар таап алып, 70 эр бүлөсүн алып кетип, Тайгак менен Жел Аргы ортосундагы жолдун адындагы кызыл коргонго айдап кирип, баарысын мылтыктап өлтүргөн. Бул 70 кишинин ичинде жантай кыргызынан кедей Жайыл Коңурбаев болгон.

Каракол уездинен Сыртта Чаар Кудук деген жерде туз алганы келген 33 кишини (артык

тукуму) Писковдун аскери отуз бирин өлтүрүп, экөөн Караколго алып келген. Анын бири атактуу манасчы Саякбай Каралаев болгон. Каракол уездинен Туюк Ат жайлоосунун жанында коңулда жашынып жаткан 15 үйлүү кишини мужуктар Барскоонго айдап келип, баарынын эшек тарамышын кыркып, денесине мык кагып, кыйнап өл-түргөн. Өлүктөрдү өрттөп жиберген. Бириндеп өлтүрүлгөнгө эсеп жетпейт.

0.51 ТЕКЕСКЕ КАЧКАН ЭЛ

Жогоруда кыдырбаштык арык тукуму көтөрүлүшкө кошулбай Кытайга качканын көрдүк. Көлдөгү саяк, бугунун жартысы Текеске качкан. Көлдөн 27, 28, 29-августтарда жалпы кеткен, жалгыз Актескейдин көчүгүндө Улакол элинен саяктан Жийдебай ажы ичинде 300 чамалуу түтүн калган. Эл качып бара жатканда арттан бирин-серин көчкө жетип баралбай жаткандарды мужуктар өлтүргөн. Эл жапырт чектеги Музарт суусунун боюна барганда артынан 500-600 казак-орус жетип, алдындагы кырдай тосуп турган кыргызды замбирек менен эки мертебе аткан. Кыргыздын жартысы жана Стамбул түрктөрүнөн Самыбек баштык, төрт-беш түрк (Чубар Агач Капалдан качып келе жатып, Кулжага келип, Мусабаев деген уйгурга жолугуп, андан жабдык алып, кыргыздын көтөрүлүшүнө кошулуу ниети менен келип, качкан кыргыздын алдынан чыгып) менен биригип, казак-орустарды тосуп, тоо башынан ашканда казак-орустар кыргызды каптабастан токтоп калган. Казак-орусту тегеректеп урушалы десе түрктөр көнбөгөн.

Кыргыздар Музарттын суусуна жакын калганда, кечке маал тамак бышырып жатканда казак-орус келе жатат деген кабарды угуп, тамак-ашка карабастан, күн батарда жапырт барып, кечүү жок жерден кечкенде нечен бала, катын-кыз сууга агып кеткен. Суудан өткөн кыргыздардын алдынан кара калмак тосуп, көчтү өткөзбөй талаган. Катын-кыз, мал-мүлктү ала баштаганда кыргыздар калмак менен согушкан. Калмактар чыдай албай бир нече кишиси өлгөндөн кийин качкан. 60-70 кыз-келин түшүп кеткен[5]. Кыргыздын көбү түн катып көчүп олтуруп, таң атканда Агиязга жеткен. Калмактар бириндеген кыргыздарды талап турганда мурунку Текеске барып, Кытайга букара болуп турган. Кыргыздар келгенде калмактар талаганын койгон.

Саяктардан Ырысалы Талканбай уулу орус менен. Кытайдын чегинде Нарынколдо көч алды болуп жалгыз көчүп бара жатканда кашында эки бойго жеткен карындашы, катыны жана айырмачта бир баласын ээрчитип келе жатса, он чактуу калмак келип бир карындашын ала качканда Ырысаалы эки калмакты жыга чаап, карындашын куткарып алган. Ырысаалынын жалгыздыгын билген соң калмактар кеч курун камай баштаган. Качырып келе жаткан калмактын биринин башын жара атып өлтүргөн. Калмактар атышып жаралуу болгондо Ырысаалы менин шайманым кетти, кайта көчкө чапкыла дегенде, бир карындашы көчкө карай чапкан. Көчтү көрө салып калмактар өлүгүн алып качкан. Көч келгенде. Ырысаалы өлгөн. Кыргыздын алдынан дагы Кытай аскери өткөрбөскө чектен тосуп, бир тарапта калмактар талап, артынан казак-орус камап, жатып калганда алыстан качып арып- арып барган бугу-саяк, ачкалыкка дуушар болуп, чыдай албастанжашынып, уурданып, Кытайжерине качып өткөн. Кытайга баргандар мал-мүлкүнөн ажырап, тамак алып ичишке расходу түгөнүп калып, кыздарын уйгурга, дунганга, калмакка сата баштады. Дунган экен деп билбестен, кытайга саткан да болду. Кытайга бырышка чектен өтө албай калган кыргыз кайта көчүп, Музартта жатып, же Кытайга, же Россияга жете албай камалып ачкадан, сууктан өлгөндөрү көп болду (2 миңге жакын киши өлгөн). Кайта көлгө качып келгенди мужуктар өлтүргөн. Итке тала-тын да өлтүргөн дагы болгон.

[5]Из записи вост. отд. Импер. Русского общ. вып. I-IV, 1889, 94-96-б.

0.52 ТУРПАНГА КАЧКАН ЭЛ

Жогоруда 20-августта атаке сарбагыш элдери Чоң Кеминден качып, 9-сентябрде Бедел ашкан деп айтылды эле. Кара Сазга барганда Тоң элинен Ысакалы Алматаев кайтадан көлгө түшкүлө же Кара-Сазга жата бергиле. Орус менен урушабыз дегенде атаке сарбагыш болбостон көчүп жөнөгөн. Элдин артына карабай көчүп кетиштиң бир себеби: Ыбырайым түшүргөн мылтыктан ар айылга бир мылтыктан бергиле, ушул бардаңкени айылдан чогулган кедейлер обожо кылып, аскер менен урушалы десе, Шабдановдор, Ыбырайым жана башка манаптар бардаңкени бербеген дагы, мурунтан кызмат кылып келе жаткан өздөрүнүн жигиттери жана жылкычыларына бөлүп берген.

Ысакалы токто десе болбостон көчкөн үчүн болорго керек, атаке сарбагыштан, өсүк уругунан нарындык тынымсейиттер он жылкы уурдап кеткен соң артынан барып ажыраткан. 9-сентябрда 80 чамалуу киши Беделди ашып, кечинде Көгүрүмдү аша турган кең жылгага жакындадык. Биз көчтөн мурун баралы деген максатыбыз биринчиден жерин чалуу, экинчиден кытайдын улугуна сүйлөшүү эле. Беделди ашканыбызда белде жана орто кароолдо Кытайдын кароолчусу жок экен. Ооздогу кашаттын башында карыган бир кытай кароолчу бар экен. 10-сентябрда ал кытайга аз-маз акча берип өттүк. Бизден мурун сарбагыш кыргызынан эч ашпаган. Бугу, саяктан ашкандары бар экен. 10-сентябрде көч Беделди ашып конуптур. 11-сентябрде биз Жаман-Суудагы бир черикке түштөнүп жатсак, Турпандагы Абналдан жигит келип: «Сиздерди Абнал чакырды» деп, эт жеген соң, мени, Балыкчы Боронбаевди, Токтосопу Сарбозовду алып барып, Турпандагы чериктин болушуна кондурду. Эртең менен Балыкчы Боронбаев базарга кетип, Токтосопу менен мени, жигити менен болуш Абналдын канцелярине алып барды. Канцелярди «жамыл» дейт экен. Биз эшиктен киргенде кызыл барансуз менен эшигин каптаган үйдүн алдына чоң бети жайык 40 чамасында бир кытай чыга келди. Артынан 15 чамалуу кытайдын улуктары ээрчип чыкты. Бизди кулдук ургун деп жүгүнттү. Бир уйгурду чакырып алып тилмеч кылды. Ошондо астына келген кытай: «Силер ким болосуңар, мында эмне үчүн келдиңер?» — деп добушун катуу чыгарып сурады. Мен: «Биз кыргыз деген элбиз, орус-тун букарасы элек, орус өкмөтү мурунжерибизди алды эле, эми эр-бүлөңөр кызматка, солдатка барасыңар деди. Биз барбайбыз дедик, улуктары камап, өлтүрө баштаган соң биз чыдай албай көтөрүлдүк. Начар букара болгонубуз үчүн жабдыктуу аскер бизди басып, өзүбүздү аёосуз кырып, мал-мүлкүбүздү талап алгандыктан жанды куткармакка Кытай мамлекети, сиздерге баш пааналап, жериңизге турууга уруксат сурап, тиленип келдик», — дегенде баягы чоң кытай (кийин сурасак ал Аксуунун Дотайы жандыралысы экен) биз орус падышасы менен элбиз, силерди мында келтирбейбиз, — деди. Ошондо менден мурун жанымдагы жолдошум Токтосопу: «Катын-бала, эл-журт ачкадан кырылып бара жатат, мал арыгынан өлүп жатат, тоо суук болду, казак-орус элдин арты-нан кууп кырып келе жатат, бизге ырайым кылыңыз, жериңизге өтүшкө уруксат кылыңыз» — дегенде өздөрүнчө бир аз сүйлөшө калып: «Андай болсо тоо арасында тургула, калаага топурап келбегиле, мында орустун Кашкардагы консулу тарабынан коюлган аксакалдары бар, аларга көрүнүп калсаңар кармап алат, баягы күнү Нурмамбет Чекиров деген кыргызды кармап кетти», — деди. «Биз, ыраазыбыз, жакшы болуңуз», — деп кулдук уруп турдук эле, алар өтүнө басты, бизди кайткыла деди. Биз дагы кулдук уруп жөнөдүк. Кайтадан Жаман Суудагы жолдошторубузга келсек үч-төрт кишиден башкасы кытай кармайт экен деп качып кетиптир. Ушул күнү 12-сентябрда кайта келип Беделдин оозуна кондук.

13-сентябрда Беделдин орто капчыгайында конуп жаткан айылыбызга келдик. 14 -сентябрда ооздогу кароолго көчүп келсек, баягы карыган кытай көчтү өт-көрбөс болду. Акча, кой берели десек өткөрмөк болду эле, чирик кыргызынан милтелүү мылтыктары бар беш-алты жигит жана бир абышка өткөрбөйбүз деп көчтү токтотту. Акча, мал берели десек, «сайдын ташындай алтын-күмүш берсеңер да өткөрбөйбүз» деди. Ошондо күч менен өттүк демек

чириктер атабыз деп жулкунду. Аталбады. Көчкөн эл өткөн соң, Чериктерге азоолак теңге бердик. 15-сентябрда Беделдин оозуңа чыга конуп, 16-сентябрда минген аттарыбыз, унааларыбыз жүрбөй жетелеп араң дегенде Сапар-байга жетип кондук. Ушул 16-сентябрда Беделдин белин тосмокко бара жаткан жүз чамалуу кытайдын чериги жолукту, Биздин көчтөн (атаке, сарбагыштан алдыда көчүп бара жаткан биз элек) мал, бул алган жок. Биздин артыбыздан ашкан элден белден өткөрбөйм деп жатып канчалык айгыр, ат тартуу алган экен. Ал тартуу менен токтоп калбастан, аскери мал-мүлктү, жууркан, таза кийим жана башкаларды талап алган. Жакшы камчы болсо дагы алган, эгерде сураганын бербесеңер кайтадан Россиянын жерине сүрүп таштайбыз дегенде эл коркконунан сураганын бүткүл берген. -Кыскасы, көзү көргөндү койбой алган. Казак-орус жана мужуктар артынан кубалап, жакын калып, алдынан кытай өткөрбөй, талаганын ук-кандан соң, бир далай эл Тянь Шань тоолорунун ары жакы, берки жакы капчыгайларга жашынып калган. Элдин көпчүлүгү Бедел эмес, башка майда ашуулардан жашынып ашып түшкөн. Кашкардагы консулдун койгон аксакалдары кармап алат деген сөз менен кыргыздын баш кишилери калаага көп кирбестен, тоо арасында болду. Болсо да жаман кийим- кийинип, аттарын буруп, жашырып жүрдү. Орус жеринен арып, ачка болуп канчалык ашуу ашып, канчалык суулар кечип, суукка тоңуп, күндүз-түн тыным жок кенен уктабай качып барган эл ичер- жерине тамак жок, кийер кийим жок, арыктап калган малын арзан баага, ичерлигине сатты. Делбе чөп жеп малдын көбү делбеден өлдү. Көпчүлүгү малайлыкка жалданды. Бозо салып сатып, ала кийиз, шырдак, журкандарын ээр токумдарын сатты. Үй-мүлкүн сатып болгондон кийин катын-кыздын мончок-шуру, сөйкө, билерик, шакек, чолпу сатылды. Кичине эркек балдарын сатуучулар болду. Акырында дунганга, уйгурга кыздарын сата баштады.

Тоодогу, таладагы кыштактарды аралап, нан үчүн сенделип жүргөндөр көбөйдү. Турпан шаары четте болуп, элдин көпчүлүгү анда барып, шаарды кымбатчылык басты. Ошол себептен кайсы жерде эгин арзан десе, эл ошол жерге барабыз деп, балдарын көтөрүшүп, жөөлөп-жалаңдап жөнөштү. Аксуу, Аксы, Бай, Куча, Шайа Бөгүр, Карашарга жете кетти. Марал Башыга келип, Артышка барып, андан Кашкарга кирди. Андан өтүп Жаркентти, Аксуу, Турпан, Куча малга жай болбогон үчүн оокаттуу кыргыздар көчө-көчө Бай шарына барып, андан айдак чыгып, көп дегенден көбү жылдыз ашып, Күнөзгө кетти. Оокатсыз кедейлер тентип кетти. Оокаттуу кишилерди ортодон кара-жат чыгарып баккыла десе, кулагына илбестен өз малын ала качты. Ачкалыктын себеби, жакшы кийими, төшөнчү жок болгондуктан элге келте, котур, чечек каптады. Оорудан өлгөн элдин эсеби белгисиз. Эң кеп болду. Кыргыздын боз балдары чыдап туралбай, уйгурларды талап-уурдай баштады. Бул маселе улугуна билинип калган соң, «кыргызды айда» деген буйрук чыкты. Элдин тынчы кетип бир жерге туралбай кыштын шартылдаган суугунда «кайсы кыштак-тагы сарт жакшы экен» деп ар кайсы кыштакка барып сыйынып турду. Ушул чакта Котон шаарында оба (чума) бар деп уктук.

Кыштын толук чагында Каралодон Бычков баштаган жүз казах, орус Бедел ашып келип, Турпандагы Кытайдын айылына «кыргыздын бузук баштаган баш кишилерин кармап бериңиз» дегенде Анбал мен кыргызды тааныбаймын, өзүң калаадан таанып кармап ал, калаадагы бектерге кармап бер дегенде Бычков Турпандан киши кармай баштаган. Малай Көбөнтаев деген кыргыз казак-орустун колуна түшүп, аны кам-чылап сабап туруп кутулган. Казак-орустар Аксууга келип киши кармаган (Мен Аксууну кыштап калдым эле. Түн ичинде качып чыктым) кезде Шабдандын балдарын катуу издеп табалбаган себеп, Шабдандын балдары Турпанга жаңыдан киргенде анжиандык ак-сакал Абдыкадыр кармайбыз деп келгенде, алар карматпай ушул бойдой көчүп олтуруп, байдын тоосу Карабакка кыштаган. Бычков 70-80 кишини кармап алып, Беделдин белинин алдындагы кароолго барып конгондо эл жаткан кезде Балыкчы Боронбаев эшикке даарат ушатууга чыгамын деп кошо барган

солдатты таш менен жыга коюп качканда калган солдаттар артынан кубалап бири кеткенде аны дагы жыга муш-тап качып бара жатканда жарга жыгылып калып, казак-орустар кармап келип кылычтап өлтүргөн. Калган кыргыздарды Бычков алып барып Караколдогу набактыга салдырган. Бычков келип элден 70-80 кишини кармаганда эл коркуп, көбү Бай, Күч, Луп, Шаяга кеткен. Тоонун ичиндеги туюк черге бекинген.

Пишпек, Нарындан качып барган кыргыздар — аяк менен сарбагыш өтө начар болду. Мал-мүлкү чак келбегенде башын саткан ушулар болду. Жакын кирден качкан себептен жана апийими барлыгынан бугу кыргызы артыкча демдүү болду. Бугунун алсызыраагы тынымсейит уругунан учурады. Көбүнчө сарбагыштар бир түндө 70-80 чакырым жерден мал уурдап келип турду. Топтогон төөлөрдү айдап келип, үстүнө алачык тигип коё салып, артынан ээлери келген-де төө көргөнүбүз жок, канакей таап алгын дегендерге айылды көрсөткөндө ээси алачыкта кайдан төө болсун деп айылдын тегерегин карап кайта кеткен. Кээ бир чакта уйгур менен кытайдан кыргыздар өлтүрүп да койду. Кыргыздын мындай тынчтык бербегенин кытай үлгү билип, бир жерге тургузбай ары-бери ай-дап турду. Кытай мусулмандарынын улугуна, бектерине союш берип, көчпөй турганы да болду. Кыргыз өз ичара баланча уруу, каракчы деп кытай улуктарына жамандап бирин-бири чагымдап тургандары болду. Маселен, сарбагыш ууру деп бугу айтса, бугу ууру деп сарбагыш айтты. Аныгында тынымсейиттен башка бугулар уурулукка катышкан жок.

1 КЫТАЙДАН ЭЛДИН КАЙТКАНЫ

Карашаар, Луп, Кашкар, Жаркентке жете чачырап кеткен жана Кулжа өлкөсүндөгү качкындар падыша түшүп, урият болгонуна текши ишенип, азаттык болгонуна көздөрү жеткен соң ар кайсы кыштакка жана тоого чачыраган качкындар жыйылып, жол азыгын камдап, кытай, дунган, уйгурга берген кыздарынын көбүн уурдап алып кайта жөнөгөн. Жолдо келе жатканда көбү уурулукка кирген.

Тянь Шань тоолорун жана Кызыл Кыя, Санташ ашып, сапырылып, күндөп-түндөп, эң азында 40-50 түтүн жөө жалаңдап көбү өлгөндөрүн көмүүгө пурсаты келбестен, оору кишилерин көтөрүп, алып, эгерде алып жүрүүгө дарманы келбесе, жанына идишке суу коюп, азыраак тамак, талкан менен жар түбүнө болбосо таштан үй кылып зоо түбүнө таштап, кайрылып келип алабыз, — деп өздөрү жүрө берген. Маселен, Кара Саздын башына сарбагыш элинен Кара Бекбоо деген абышканы оору болгон үчүн алын жүрө албай, жанына бир далай тамак коюп, балдары кайта келип алабыз деп көчтөн калбай жүрүп кеткен. Абышка жалгыз жатканда эки жаш жигит көрүп: . «Сен болсоң көрөрүң көрүп, ичериңди ичтиң жана мынчалык жашка келдиң, жаш биз өлбөйлү», — деп тамагын алып кеткен. Ачкалыктан чыдабай бир-бирик карактап жана уурдап, көп өлтүргөн. Маселен, Бедел ашып Тарагайга келгенде айылынан бөлүнүп Тарагайга, анан Нарынга барамын деп тыным сейитке кошулуп, атаке элинен бир түтүн чечей кошо көчүп келе жатса, андан келе жаткан тынымсейит кыргызы эки күн эки аяк талкан сурап алып, жарма кылып- ичкен. Үчүнчү күнү күң баткан соң сураса, күнүгө берип кантип чыдайбыз, — деп катыны айтканда баягы жигит ачууланып кайта чыгып кетип, үйдүн ээси намаз окуп жатканда кирип келип, балта менен башын жара чаап өлтүргөн. Калган алты баш кишини бүткүл өлтүрүп, өлүгүн сүйрөп барып жардын алдына таштаган. Жаралуу болуп, эси ооп калган 12-13 жаштагы эркек баласы таңга жакын эсине келип, кайта өз айылына кайтып келип кошулган. Баланы кубалап келип жетпей калган.

Көчүп келе жатканда 3-4 жаштагы балдар жөө баскан. Басалбай калган балдарды жана оору кишилерди белине аркан байлап, жетелеп баскан. Оору кишинин көбү баласын жана тамагын төшөнчүгө таңып көтөрүп жүргөн. Чоңураак эчки же кой болсо, жарым пудка жакын жүк арткан. Турпандан Кочкорго жете ооруган катынын эри көтөрүп келген (Чоң Кеминдик

Шыгай Алтай уулу). Карыган ата-энеси оору болсо балдары көтөрө-көтөрө чарчап, алдыңкы көчтөн артта калганын көрүп, ата-энеси: «Бизден тукум болуп, силер аман калсаңар болду, жаш силер өлбөгүлө, элден калбагыла, биз силерге ыраазыбыз», — деп тоо арасында кала берген. Ооруган жаш колуктусун нече күнү көтөрүп, өзү ачкалыкка чыдабай жана көчкө жеталбай калганда колуктусунун алдына төшөк салып, үстүнө жууркан-кийимин жаап, кепин кылсын дегенсип, элечегин жаздап, жанына суу коюп, таштап кеткен (Жалак белде), талаада калган өлүктү топтолгон иттер жеген.

Ошондой азап-мээнетке дуушар болуп, биринен бири ажырап, көбү ачкадан өлүп, ач бел, куу жолдун үстүндө келе жатканда окшошконго мушташкан кыргыздан кылып калган. Анын күйүтүнө чыдай албай солдаттар 30-40 болуп тоштошуп, бел-белге кыргызды тосуп (үргөн. Булар катын-баланы кырып, сулуу кыз-келин болсо алып, мал-мүлкүн талап турган.

Мындай карактоо, өлтүрүш көбөйгөн соң, кыргыздар күндүз жашынып, түн ичинде көчкөн. Бедел ашып келе жаткан бугу кыргызы желдеңден сентябрь айында катын-бала аралаш 150 киши өлтүрүлгөн.

1916- жылында декабрь айында Каркыра менен Нарынкөлдүн ортосу Чоң Капкакта кечке жакын 20 казак-орус келип, чиркей уругу саяктан бир далай жаш бала, катындарды кырып жатканда Жусуп Абдыракман уулу (Совнарком) беш жаштагы инисин көтөрө качып, арча-карагайга жашынып качып кутулган.

Барскоондун ичин Ачык Ат деген жайлоонун сайында август айында желдең кыргызынан көчүп келе жаткан 300 кишини барскоондук мужуктар колу-буттарын байлап туруп, таш менен жанчып өлтүргөн.

Кытайга качпастан, тоодо бекинип калган кырк түтүн кишини Чежи деген жерден кармап алып мужуктар өлтүргөн. 1917-жылы март айында 60ча түтүн кыргызды түлөө кылып жатканда кырган. Мунун түтүнү ажы элиндеги чагалдак уругунан болгон. Түп орустары Түм менен Кудургунун ортосунан талаада эки киши кармап алып, саманга аралаштыра капка салып өрттөгөн. Жана Түптүн орустары Түптөн кишини айрылап өлтүргөн. Бирин-сериндеп өлтүрүлгөнгө эсеп жок. Керенский заманында болгон өкмөткө арыз кылсак укпастан кайтадан өзүнө ачууланып урду, «1916-жылында колун, менен кылдыңар, эми каның менен төлө», — деди. («Сам кашу наварил, сам расхлебывай».) Качкынды өлтүрүп турган мужуктарга астыртан жардамчы болду. Маселен, 1916- жылында көтөрүлүш кылган кыргыздарды суракка чакырып кел деп жабдыктуу мужуктарды жиберип, «жолдо качты, каршылык кылышты» деп аткыла деп тымызын уруксат берип турду. Ошолордун бири жарактуу мужуктар Тондон Ысакаалы Алматаев баш болгон 11 кишини Тамра кыштагына айдап келип, Үйгө камап коюп, терезеден аткылап өлтүрдү. Качкан үчүн аттык деп мужуктар акты кылганда өкмөт Кабыл алды. Өлтүргөндөр жоопсуз кетти.

Чүй, Кочкор, Ысык Көлгө түн катып жашынып түшкөн качкындарды сенде паландай акым бар, малымды айдап кеткенсиң, баланча мужукту өлтүргөнсүң деп малын төлөтүп, малсыз болсо көбүнчө өзүн өлтүрүп, катыны сулуу болсо, Алматыдан барган казакка, таран! дунганга сатып турду. Кыз- келинин Токмок, Пишпек, Караколдон же орустун - колуна түшкөндөй сатып алып, Алматыга алып барып пайдага сатуу казак менен таранчыга кесип. болду. Мужуктун өлтүргөнүнө, талаганына чыдай албай Алматы дуванына, Пишкекке, Олуя Ата, Таласка, Кетмен Төбөгө качты. Кайтадан Кашкар Турпанга кеткени дагы болду. Кышкы суукта үстүндө кийими, ичүүгө тамагы жок болгон үчүн көп кырылды. Жалгыз жүргөндөрүн карышкыр жеди. Келте, котур каптады. Жол үстү, тоо арасы ашуулар жар түбүндө, таш түбүндө өлүп жаткандардын эсеби жок, буларга жардам кылган болбоду. Токмок, Пишкекте жана кыштактарда көчөдө басалбай жүргөн ачкадан жана оорудан басалбай келе жаткан

качкындарды итине талатып өлтүргөн мужуктар да болду.

Дунган, өзбек мужукка жаш балдарын, катын кызын сатты. Күндө беш-ондон топтоп жүргөн жетим балдар кечинде барар жери жок, суукка чыдай албай кечке ачка, Кечинде өзбектердин үйүнө түнөтүүгө сураса киргизбей көчөгө кууп таштап, көчөдө суукта калып, балапандай оозун ачып, өлүп жаткан жаш балдар көп болду Ошентип, калган балдардын көбүн көбүнчө орустар үйүнө киргизип асырап турду Ачкалыктан киши кашкулак, суур, чычкан, эшектин этин жегендер көп болду. Байлары кедейге карашпастан кетти. Токмокто: Галий, Турдахун деген бийлер өлгөндө кепин берсе сооп болот экен деп кепин гана берди. Тиричилигинде жардам кылбады.

Ашпоздук кылып, бала-чакасын эптеп багып турган качкындарды Токмоктун мужуктары өлтүрүп турду. Маселен, абыла кыргызынан Абийир дегенди өлтүрдү. Кыргыздан бузук кишилерди жалдап алып, жолбашчы кылып жашырып, көрүнбөй тоодогу качкындардын мал, мүлкүн алып турду. Токмоктон Кара Доңуз басып, Чиян, Бугу Мүйүз кыштактарын аралап бара жатканда алардын мужуктардын өлтүрүшү дагы болду Алматы дуванындагы казактар сенделип жүргөн кыргызды ууру деп оруска кармап берип өлтүрткөнү кеп болду, Нарында саяк жана калпа Келдибек уулу бир качкын кыргызды уруп өлтүрткөн.

Тескейде — Тоңдо «питат» пункт ачылып, ал алты ай чамасында элди багып, бирок, каражатка берген акчадан манаптары пайдаланып турду. Алматыда, саргалда дагы ачылып, качкындар элүү жети күн агылды. Мен башында турдум. Нарынга пункт ачабыз деп Керенский өкмөтү жана манаптар элден отуз миң кой жыйнап алып, пункт ачпастан качкынга какшылык жок деп малды өз пайдаларына калтырды.

Кара Коңузда Булар Магуев Чоң Дөбөгө ашкана ачып, 1500 чамалуу качкынды үч ай бакты. Көк чык-канда Булар өзү келип, биз Бейжинден келип мынчалык куралып эл болдук, тукумдар калар, дунгандар ачка болуп кетти. Эми тарагыла деп тараткан. Ошондо дагы дунгандар, азоолоп качкынды алып баккан. Калган качкындар тараган. Бул качкындар-дан миң чамалуу киши өлгөн. Баккан дунгандын кээ бирлери кыргыздын багылып турганынан өлтүрүлгөнү дагы болгон. Күн абдан ысып калганда элге келте келип, көп кырылган. Николайга жардам болуп, качпай калган кыргыздан өлтүрүлгөндөрү: 1918-жылында Нарындык Калпа Келдибеков, Токмоктон Дүр Сооронбаев. Токмокко камап жатып бир нече күндөн соң Шор Дөбөдө атып өлтүргөн.

Николайга каршы чыккандан Токмок орустары Шор Дөбөдө өлтүргөндүн ичинде Масымкожо Тоголоккожоев, Турумбек, (Шамшы эли) жана Канаттын баласы. Кочкорлуктан Кытайга качып барып, кайта келген Тезекбай Түлкү уулу, Жапай Көкташ Уулу жана башкалар. Нарында-Чолук баштап бир нече киши атылды.

1917- жылы күзүндө хулиган басмачы орустар Бөлөкбай кыргызынан Салмоорбек Асыл уулу баштаган 20 кишини өлтүрүп, мүлкүн талап кеткен.

1918- жылында Кондубаев жана Кытайга качкандан Ысмайыл Сулайманов бир жолдошу менен үч кишини улук чакырып жатат деп солдаттар айдап бара жатып, жолдо өлтүрмөк болгондо Кондубаев солдаттын бирөө менен каруулашканда беркиси кылычтап өлтүрүп таштаган. Жолдошу жарадар болуп качып кутулган. Сулаймановду дагы өлтүргөн. 1917-жылында сентябрь айынын башында бөлөк-кыргызынан Андаш Чоловту Токмок мал база-бузуктар күндүзү тепкилеп өлтүргөн. 1917- жылында күзүндө Алматыда Демократтык республика жарыялады.

1918-жылында 17-февралда Алматыда Кеңеш өкмөтү курулганда өлүм токтоду. Эгерде Кенеш өкмөтү курулбаса качкан кыргыз эмес, мында калган жана урушпаган кыргыздан дагы тукумун койбой кырат эле. Ошондо дагы анда-санда чекене өлтүрүлгөн болду.

1921-жылында 20-январда бүткүл кыргыз-казактын кедей бечараларынын Олуя Атада съезди болуп өткөн соң эл-журт тынып, тынчтык таап, өкмөт кедей пролетардын колуна өтүп, кан ичер жоон муштум колонизаторлорго жаза чындап берилген соң, эл-журт тилегине жетип, башына түшкөн кара туман ачылып, жаркырап кызыл жылдыз көрүнгөн соң, анын касиети менен кара түндөн кутулуп, кара күн унутулуп, жан өзүмдүкү, өкмөт биз — пролетар кедейдики деп бүткүл ишти колуна алып, социализм жолуна кириштi.